

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Карпусь Дмитро Олександрович

УДК: 930.1 “1901/1919” М. В. Довнар-Запольський

**ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ
М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО (1901 – 1919pp.)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Верба Ігор Володимирович
доктор історичних наук, професор

Київ – 2008
ЗМІСТ

	Стр.
ВСТУП.....	3 – 6.
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	7 – 31.
1.1. Аналіз джерел.....	7 – 18.
1.2. Історіографія проблеми.....	18 – 31.
РОЗДІЛ 2. СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ.....	32 – 94.
2.1. Становлення наукової школи (1903 – 1911pp.).....	32 – 60.
2.2. Період найвищої активності в діяльності школи (1911 – 1915pp.).....	61 – 73.
2.3. Завершальний етап функціонування наукової школи М. В. Довнар-Запольського (1915 – 1919pp.).....	73 – 94.

РОЗДІЛ 3. НАУКОВИЙ ДОРОБОК ШКОЛИ.....	95 – 180.
3.1. Теоретико-методологічні засади	95 – 121.
3.2. Загальна характеристика праць представників школи, присвячених вивченню історії Росії.....	121 – 129
3.3. Економічна криза Московської держави кінця XVI першої половини XVII століття в науковому доробку школи.....	129 – 161.
3.4. Дослідження проблем історії України.....	162 – 173.
3.5. Археографічна діяльність	173 – 180.
ВИСНОВКИ.....	181 – 187.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	188 – 209.

Вступ

Актуальність теми дослідження. Зміни пов’язані з державотворчими процесами в Україні, що охопили практично всі сфери суспільного життя в кінці XX на початку XXI століття, позначились на розвитку й національної історичної науки. Ліквідація численних гласних і негласних “вето” та “табу” на вибір теми, методологічних засад наукового дослідження дала потужний імпульс для становлення української історіографії. Однак нові реалії виявили чимало проблем, що має подолати сучасна історична наука. Зокрема, перехід на більш високий рівень узагальнень дуже часто ускладнюється великою кількістю малодосліджених сторінок вітчизняної історії.

За таких обставин подолання цього своєрідного інформаційного вакууму стало одним з першочергових завдань української історіографії. Однією з малодосліджених сторінок історії науки є київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського¹. До неї входила когорта яскравих вчених – істориків, доля переважної більшості з яких в радянський час була важкою, тому про них тривалий час намагалися не згадувати. Актуальність теми посилюється дискусійним характером проблеми наукової школи в українській історичній науці. Дослідження окремих наукових шкіл значно полегшить вивчення цього поняття загалом в національній історіографії.

Київська школа економічної історії була створена на початку XX століття. Європейська історична наука на той час перебувала в кризі, що була пов’язана з втратою домінуючих позицій позитивістською філософією.

Іноді як синонім ми вживаємо назву київська школа економічної історії.

Одним із прикладів її подолання є створення наукової школи М. В. Довнар-Запольського. Сучасна українська наука має схожі проблеми вивчення досвіду попередників безперечно буде сприяти її органічному розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах програми науково-дослідницьких робіт “Історія формування і розвитку Української держави”, затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Державний реєстраційний номер № 01 БФ 046-01), а також пов'язана з дослідженнями кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Метою дослідження є з'ясування особливостей створення та функціонування наукової школи, а також дослідження проблеми синтезу історії та економіки в науковій інтерпретації російської історії на прикладі творчості М. В. Довнар-Запольського та представників його школи.

Реалізація зазначеної мети досягалася шляхом розв'язання ряду конкретних, взаємозумовлених дослідницьких **завдань**, основними з яких є:

- дослідити стан і ступінь вивчення проблеми в історіографії, повноту джерельної бази;
- проаналізувати діяльність М. В. Довнар-Запольського та його учнів, що сприяла утворенню наукової школи;
- дослідити науковий доробок представників київської школи економічної історії, розглянути найбільш характерні історіографічні ідеї школи, вивчити зміст історико-економічної інтерпретації історії здійсненої М. В. Довнар-Запольським та його школою;
- вивчити особливості методології наукових досліджень представників школи;
- з'ясувати місце і роль школи в історіографічному процесі початку ХХ століття.

Об'єктом наукового дослідження є київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського.

Предметом дисертаційного дослідження є функціонування київської школи економічної історії. Методологічні засади, основні історіографічні та історико-економічні ідеї, науковий доробок учнів М. В. Довнар-Запольського

Методи дослідження: дисертантом використовувалися основні базові теоретичні засади історіографічної та джерелознавчої галузей історичної науки. А тому написання наукової роботи здійснювалося, насамперед, на основі методів історіографічного (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, ретроспективного, системного аналізу та синтезу) і джерелознавчого (наукової евристики, класифікації та критики джерел) аналізів. Методологічною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму, об'єктивності, науковості.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період науково-педагогічної діяльності М. В. Довнар-Запольського в Університеті св. Володимира (1901 – 1919). Нижньою межею в цьому випадку є 1901 рік,

коли вчений запрошений в якості викладача до Києва і верхньою межею є 1919 рік, коли Митрофан Вікторович Довнар-Запольський назавжди залишив це місто.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше в українській історіографії науково досліджено історію створення та діяльності київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського. Також вперше наукова спадщина вчених представників школи вивчається комплексно як самостійна наукова проблема. У дисертації запропоновано авторське бачення періодизації діяльності наукової школи. Визначені пріоритетні напрями наукових досліджень представників київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає насамперед в тому, що основні його положення та висновки можуть бути використані:

- у створенні узагальнюючих праць, присвячених діяльності М. В. Довнар-Запольського та його школи та загалом проблемам розвитку історичної науки в Україні та Росії;

- в учбовому процесі для лекцій, спецкурсів по історії та історіографії у вищих навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. В опублікованій в співавторстві з професором І. В. Вербою статті дисертанту належить розробка і написання тексту праці відповідно до поданих науковим керівником ідей та визначених напрямів дослідження.

Наукова апробація дисертаційного дослідження. Дисертація обговорена і схвалена на засіданнях кафедри історії Росії історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Висновки та частина матеріалів дослідження були оприлюднені на конференціях: “Європейська регіональна історія у ХХ столітті”: україно-німецький семінар (Київ, 21 – 22 листопада 2003 р.); “Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів” (Київ, 27 квітня 2004 р.); Міжнародна наукова конференція “Пятая міжнародная научная Доўнараўскія чытанні у Рэчыцы” (Речіца, 22 – 23 вересня 2005 р.), а також обговорювались на засіданні кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Публікації. Основні результати дисертації були висвітлені в чотирьох публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що в свою чергу поділяються на підрозділи, висновків та списку використаних джерел та літератури (227 позицій).

Обсяг основної частини рукопису – 187 сторінок.

Розділ І. Джерельна база та історіографія дослідження.

1.1. Аналіз джерел.

Вивчення історії та наукового доробку київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського можливе лише за умови уважного дослідження джерельної бази, яка являє собою сукупністю архівних та друкованих документів. Ретельне вивчення джерельного матеріалу, на нашу думку, буде сприяти реконструкції основних етапів розвитку школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського, неупередженій оцінці наукової діяльності її представників.

Нами здійснено розшук архівних документів, що стосуються теми дисертаційного дослідження в державних архівах України. Результатом архівних пошуків стало виявлення репрезентативного комплексу джерел як емпіричної основи дослідження, достатньої для отримання обґрунтованих висновків. Такі джерела виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), Державного архіву м. Києва (далі – ДАК), Інституту рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ), Галузевого державного архіву СБУ (далі – ДА СБУ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).

Всі опрацьовані нами документи можна виділити в кілька груп: а) організаційно-розпорядча документація; б) документи особового походження ; в) документи слідчих органів; г) підготовчі матеріали для видання робіт.

Найбільш вагомий та надзвичайно чисельний комплекс джерел про розвиток київської школи економічної історії зберігається в ДАК – у фондах Університету св. Володимира (ф. 16) та Київського комерційного інституту (ф. 153).

Основний масив документів, пов'язаних із темою дисертаційного дослідження, зосереджено у ф. 16. Історія створення та активної діяльності київської історико-економічної школи є важливою складовою історії Університету св. Володимира. Наукова школа М. В. Довнар-Запольського, в значній мірі, виникла завдяки організаційній роботі двох структур згаданого вище університету: кафедри російської історії та історико-етнографічного гуртка. Архівні документи фонду Університету св. Володимира досить широко висвітлюють їх діяльність. Переважна більшість цих матеріалів знаходиться в описі 465. Окремі справи цього опису стосуються історії історико-етнографічного гуртка, зокрема, це один з перших звітів гуртка про свою діяльність в 1903 – 1904 роках (спр. 313) та аналогічний звіт за 1912 – 1913 роки (спр 371). Крім того в 465 описі знаходяться особові справи

студентів та професорських стипендіатів Університету св. Володимира. Нами в дисертаційному дослідженні використані справи професорських стипендіатів Б. Г. Курца (спр. 3500) та М. Ф. Яницького (спр. 3967). Всі ці матеріали є джерелом для вивчення особливостей навчального процесу Університету св. Володимира, та підготовки наукових кадрів київською школою економічної історії.

Важливий комплекс джерел, що містить той же 465 опис, становлять протоколи засідань історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. В них подається найрізноманітніша інформація, яка стосується навчання, наукової та педагогічної роботи представників школи (спр. 1133, 1142, 1219, 1278, 1285, 1299), крім того, вони висвітлюють питання педагогічної діяльності самого М. В. Довнар-Запольського. Так, звіти про практичні заняття професора містять справи 1168, 1204. В протоколах засідань історико-філологічного факультету зберігається також листування М. В. Довнар-Запольського з приводу надання асигнувань історико-етнографічному гуртку (спр. 1252).

Значний масив важливих документів містять зокрема, описи 16 фонду 342, 347, 349, 448, 449, 469, 474, 479. Окрему групу з них складають матеріали, які стосуються діяльності історико-етнографічного гуртка. Наприклад у 342 описі знаходиться справа 193 “Об учреждении при Университете “Историко-этнографического общества”, яка розповідає про заснування історико-етнографічного гуртка та перші кроки його історії. В інших описах зберігається кілька статутів гуртка (оп. 469, спр. 199; оп. 474, спр. 136). Також у фонді зберігається інформація про заснування членами гуртка історичного музею (оп. 448, спр. 185). 449 опис містить листування М. В. Довнар-Запольського з різними державними установами з приводу надання асигнувань історико-етнографічному гуртку (спр. 150). В тому ж описі знаходиться справа про залишення при Університеті св. Володимира професорським стипендіатом Є. Д. Сташевського на третій рік одного з учнів М. В. Довнар-Запольського (спр. 149). Також матеріали з періоду навчання Є. Д. Сташевського в “аспірантурі” в 347 описі (спр. 74). 479 опис містить справу про захист дисертацій окремими учнями М. В. Довнар-Запольського: докторської Г. А. Максимовичем та магістерської Б. Г. Курцом (спр. 27). Загалом, матеріали 16 фонду ДАК містять переважно офіційну документацію та використовуються нами для вивчення наукової та педагогічної діяльності представників школи

В 153 фонді Київського комерційного інституту зберігається інформація про службову діяльність директора цього навчального закладу М. В. Довнар-Запольського (оп. 1, спр. 52). Ці документи є багатим джерелом для вивчення біографії Митрофана Вікторовича.

Досить цінні матеріали для реконструкції взаємовідносин між представниками школи зберігаються в документах фондів ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Зокрема, окремий блок джерел – це епістолярна спадщина учнів М. В. Довнар-Запольського. У ф. І зберігається лист В. Є. Козловської, яка докладно описує одне з засідань історико-етнографічного гуртка (спр.

12678). Про гурток розповідає також В. М. Базилевич у своєму листі до М. К. Зерова (ф. XXXV, спр. 436). Цікавим джерелом для вивчення взаємовідносин на кафедрі російської історії Університету св. Володимира є листування між Г. А. Максимовичем та В. Ю. Данилевичем (ф. XXIX, спр. 1197 – 1208). В ІР НБУ зберігається документ, що стосується гучної “справи Сташевського”, а саме окремі матеріали слідства (ф. 161, спр. 35). Нами в дисертаційному дослідженні використана також автобіографія О. П. Оглоблина (ф. 42, спр. 362). Названі матеріали дають уяву про внутрішні процеси в тому соціумі, в якому формувалася наукова школа М. В. Довнар-Запольського.

Окремі матеріали з історії формування київської школи економічної історії містяться в фондах ЦДІАК України. Зокрема, в 707 фондї зберігається листування М. В. Довнар-Запольського з приводу зміни статуту історико-етнографічного гуртка та варіанти статутів, підготовлені в різні роки (оп. 82, спр. 9). Документи, які розповідають про гурток знаходяться також в 262 особовому фондї М. В. Довнар-Запольського (оп. 1, спр. 22, 25). Цей комплекс джерел дозволяє скласти уявлення про розвиток однієї з організаційних структур, навколо яких відбувалося формування київської школи економічної історії – історико-етнографічного гуртка.

Джерельна база нашого дослідження розширюється документами ЦДАВО України, зокрема, в 166 фондї зберігається автобіографія В. Є. Фаворського (оп. 12, спр. 7916). Українській історичній науці дуже мало відомо про цього вченого – представника київської історико-економічної школи, тому знайдені матеріали є надзвичайно важливими.

Важливий блок документів складають архівно-кримінальні справи істориків учнів М. В. Довнар-Запольського. Тривалий час дослідники не мали можливості працювати з цими джерельними матеріалами, лише після 1991 року був відкритий широкий доступ до них. Дослідження цих документів є важливим кроком на шляху об’єктивного вивчення біографій багатьох вітчизняних вчених. Значна частина архівно-кримінальних справ знаходиться в ЦДАГО України в 263 фондї. Тут зберігаються справи окремих представників київської школи економічної історії: П. П. Смірнова (спр. 49123), Є. Д. Сташевського (спр. 42123, 56543, 66504), В. М. Базилевича (спр. 5530, 66177), В. О. Романовського (спр. 64454, 66855). Загалом, кримінально-слідчі справи це особливе історичне джерело до якого слід обережно ставитись до інформації, що воно містить. Часто в фальсифікації свідчень були зацікавлені слідчі органи, не завжди були відвертими та щирими самі вчені і їх можна зрозуміти. Однак, попри недоліки цих документів, слід відзначити, що працівники радянських спецслужб часом ретельно збирали матеріали про професійну діяльність підслідних, тому ці документи є досить багатим історичним джерелом.

Архівно-кримінальні справи зберігаються також в Державному архіві СБУ. Зокрема, в ньому знаходяться матеріали з приводу обвинувачень П. В. Клименка (спр. 50021 фп.). В цих документах, між іншим, учень М. В. Довнар-Запольського згадує у свідченнях про свої роки навчання в Університеті св. Володимира.

Великий масив джерельних матеріалів, які так чи інакше стосуються проблеми київської історико-економічної школи, був надрукованим. Особливо слід відзначити поживання інтересу останнім часом серед істориків України, Росії, Білорусі до питань розвитку історичної науки в минулому.

Зокрема, за сприяння Київського національного університету імені Тараса Шевченка надруковано дві частини праці, присвяченої історії університету між двома революціями. Цей комплекс документів є надзвичайно важливим джерелом для дослідження тих процесів, що відбувалися в Університеті св. Володимира на початку ХХ століття. Значний масив джерел, який був опублікований в цих збірках документів, безпосередньо стосується проблеми київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського. Спогади учнів М. В. Довнар-Запольського: В. О. Романовського та Б. Д. Крупницького, що є джерелом для дослідження проблеми підготовки вчених істориків у київській історико-економічній школі. Великий масив надрукованих документів стосується гучної “справи Сташевського”. Насамперед, – це полемічні праці М. В. Довнар-Запольського та декана історико-філологічного факультету М. М. Бубнова, листування, що ілюструє перебіг подій, спогади Н. Д. Полонської, яка розповідає про наслідки “справи Сташевського” для лідера київської школи економічної історії. Також в цих збірках документів вміщені уривки зі слідчої справи П. П. Смірнова, окремі протоколи засідань Ради університету та історико-філологічного факультету².

Важливою групою джерел для нашого дослідження є епістолярна спадщина вчених істориків початку ХХ століття. Так, біографічні відомості про М. В. Довнар-Запольського, про його наукові зацікавлення та творчі пошуки містяться в листуванні вченого³. Також російський вчений С. І. Михальченко опублікував листування різних державних установ та самого Митрофана Вікторовича з приводу суміщення ним посад директора Київського комерційного інституту та професора Університету св. Володимира. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує лист М. В. Довнар-Запольського до попечителя Київського навчального округу в якому вчений намагається проаналізувати результати своєї педагогічної роботи в Університеті св. Володимира⁴. Надзвичайно важливим джерелом для

Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд.: В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. – 702 с.; Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – К., 2001. – 703 с.

Перапіска М. В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893 – 1908) / Склад.: В. М. Лебедзева і інш. – Гомель, 2005. – 170 с.

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 393–408.

вивчення взаємовідносин між київськими та московськими вченими є епістолярна спадщина відомого російського вченого С. Б. Веселовського. Він листувався, зокрема, з учнями М. В. Довнар-Запольського: П. П. Смірновим, Є. Д. Сташевським, А. М. Гнєвушевим, В. М. Базилевичем, Н. Д. Полонською та викладачем кафедри російської історії Університету св. Володимира В. Ю. Данилевичем. В значній частині листів кияни повідомляли московському вченому про те, що відбувалося в Університеті св. Володимира: обставини наукового життя, міжособистісні стосунки це все було предметом обговорення в цьому листуванні. Тому епістолярна спадщина С. Б. Веселовського є важливим джерелом для вивчення широкого кола питань безпосередньо пов'язаних з історією київської історико-економічної школи⁵.

Для вивчення проблеми “справи Сташевського” використовувались також щоденники С. Б. Веселовського, зокрема, для дослідження ставлення московських вчених до конфліктів у науковому середовищі, що відбувалися в Києві⁶. Документи, що загалом висвітлюють історію Університету св. Володимира були надруковані в збірнику “Киевский Университет. Документы и материалы. 1834 – 1984”⁷.

Досить значна група серед опублікованих джерел – це спогади учнів М. В. Довнар-Запольського. Про частину з них ми вже згадували, коли мова йшла про документи, надруковані в збірниках “Alma Mater”. Здебільшого ці документи містять інформацію про М. В. Довнар-Запольського як педагога та загалом розповідають, як формувалась київська школа економічної історії. Так, спогади учня М. В. Довнар-Запольського М. П. Полетики є поглядом з студентської лави на історію Університету св. Володимира в останні роки його існування. Вони є джерелом для вивчення як загальних явищ, які охоплювали весь соціум, так і суто професійних проблем вузького кола істориків університету⁸. Схожий характер мають спогади В. О. Романовського, що надрукував українській вчений В. А. Короткий. У них представник київської історико-економічної історії розповідає про методи роботи М. В. Довнар-Запольського з учнями на шляху формування наукової школи. Цей опис студентського минулого В. О. Романовським є ще одним варіантом його спогадів і очевидно писався в інший період аніж ті, що надруковані в “Alma Mater”⁹.

Переписка С. Б. Веселовского с отечественными историками / Сост.: Л. Г. Дубинская, А. М. Дубровский. – М., 2001. – 528 с.
Веселовский С. Б. Дневники // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – С. 89 – 118.
Киевский Университет. Документы и материалы. 1834 – 1984. К., 1984. – 190 с.

Полетика Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

Із спогадів Віктора Романовського (Пуб. В. А. Короткого) // Київський університет. – 1997. – № 5. – С. 3; Київський університет. – 1997. – № 8. – С. 3; Київський університет. – 1997. – № 9. – С. 6.

Нами використані також спогади і Н. Д. Полонської, яка після Другої світової війни залишилася в ФРН, а тому працювала в дещо кращих ідеологічних, політичних та фінансових умовах, аніж її колеги в Радянському Союзі. Мабуть через це представниця київської школи економічної історії залишила чисельні та розлогі розповіді про своє минуле. Зокрема, в своїх спогадах про період з 1913 по 1916 рік Н. Д. Полонська-Василенко розповідає про свої наукові пошуки в цей час, також згадує про захист магістерських дисертацій іншими представниками київської історико-економічної Є. Д. Сташевським та Г. А. Максимовичем, крім того пише про взаємовідносини між М. В. Довнар-Запольським та Є. Д. Сташевським зосереджуючись на подіях, що стали передумовою гучної “справи Сташевського”¹⁰. Залишила Н. Д. Полонська-Василенко спогади про свого вчителя М. В. Довнар-Запольського. Вони є багатим джерелом для вивчення київського періоду біографії лідера київської школи економічної історії, в цьому документі Н. Д. Полонська-Василенко розповідає про М. В. Довнар-Запольського як педагога¹¹.

Для дослідження окремих питань, що стосуються історії наукової школи М. В. Довнар-Запольського, значну цінність має таке масове, комплексне за своєю структурою, джерело як періодика. Так “справа Сташевського” була відображена в газетних публікаціях, зокрема, в статтях, що були надруковані в “Русском слове”. Також певні аспекти історії історико-етнографічного гуртка висвітлюють публікації в газетах “Киевлянин” та “Саратовский Вестник”.

До друкованої джерельної бази дослідження слід віднести наукові часописи. Зокрема, документи, що висвітлювали роботу історико-філологічного факультету Університету св. Володимира друкувалися в “Университетских известиях”. Окрім загальної офіційно-організаційної інформації часопис публікував рецензії на студентські медальні роботи та дисертації. Ці матеріали є важливим джерелом для вивчення наукового доробку школи. Також значний інтерес становлять для вивчення історії та наукової діяльності київської історико-економічної школи “Сборник статей”, що час від часу видавав історико-етнографічний гурток. В цьому збірнику друкувалися наукові дослідження учнів М. В. Довнар-Запольського, повідомлення про роботу гуртка, звіти про архівні пошуки окремих його членів.

Надзвичайно важливою і мабуть головною є група джерел, до якої належать наукові дослідження представників школи. Ці роботи використовуються нами для вивчення основних напрямків досліджень, які здійснювала школа, її методології, історіографічних поглядів учнів М. В. Довнар-Запольського. Історіографічні джерела використовувались нами

Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916) // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 38–50.

Палонская-Василенка Н. Даўнар-Запольскі. Зацёмкі да біаграфіі // 3 гісторыяй на вы. Артыкулы дакументы успамыны. – Мінск, 1994. – Вып. 3. – С. 180–192.

переважно для написання третього розділу дисертації. Умовно цей комплекс джерел можна розділити на: 1) наукові праці, котрі присвячені теоретичним і методологічним питанням історії, 2) конкретно-історичні праці представників школи.

Серед праць, в яких розглядаються теоретичні та методологічні проблеми історії можна виокремити: 1) теоретичні дослідження відомих вчених, які справили значний вплив на розвиток історичної науки: , 2) праці представників школи в яких безпосередньо розглядались теоретико-методологічні проблеми: М. В. Довнар-Запольського¹², Є. Д. Сташевського¹³, П. П. Смірнова.

Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской историографии // Русская мысль. – 1902. – Книга III. – С. 170–186; Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. Киев, 1911. – Т. 1. – 366 с. ; Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатієвич Антонович. У 3-х т./ В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 2. Київ, – С. 237–245.

Сташевский Е. Д. Лекции по истории хозяйственного строя Западной Европы (античный период). – Киев, 1912. – 140 с.

Конкретно-історичні дослідження представників школи, на нашу думку, можуть бути розділені на дві групи. До першої найбільшої належать найважливіші роботи школи в яких розглядаються проблеми економічної Московської держави. Це дослідження: М. В. Довнар-Запольського¹⁴, Є. Д. Сташевського¹⁵, П. П. Смірнова¹⁶, А. М. Гневушева¹⁷, Г. А. Максимовича¹⁸, Г. М. Білоцерковського¹⁹, М. Ф. Яницького²⁰. Значно менший масив становлять праці представників школи в яких розглядаються проблеми історії України, це дослідження: В. О. Романовського²¹, Г. А. Максимовича²².

Загалом аналіз масиву опублікованих та архівних джерел переконує в тому, що він є достатньо репрезентативним і загалом забезпечує умови для розв'язання поставлених у дисертації завдань.

1.2. Історіографія проблеми.

Довнар-Запольский М. В. Пособие по истории Московского периода. – К., 1912. – Литограф. изд..

Сташевский Е. Д. Очерки по истории царствования царя Михаила Федоровича. – К., 1913. – Ч. 1. – 370 с.; Сташевский Е. Д. Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд. – К., 1907. – 106 с.

Смирнов П. П. Орловский уезд в конце XVI века по писцовой книге 1594 – 5 г. г. – К., 1910. – 235 с. ; Смирнов П. П. Города Московского государства в первой половине XVII в. – К., 1919. – Т. 1. – В. 2. – 356 с.

Гневушев А. М. Очерки экономической и социальной жизни сельского населения Новгородской области после присоединения Новгорода к Москве. – Киев, 1915. – Т. I. – Ч. 1. – 337 с.

Максимович Г. А. Кризис перед Смутой в Московском государстве. – Нежин: Типо-лит. Меленевского, 1912. – 19 с. ; Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг. – Нежин.: Типо-лит. Меленевского, 1914. – 19 с.

Белоцерковский Г. М. Тула и Тульский уезд в XVI и XVII веках. – К., 1914. 276 с.

Яницкий М. Ф. Экономический кризис в Новгородской области XVI в. – К., 1915. – 235 с.

Романовский В. О. Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году. – К., 1914. – С. 81–98.

Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин.: Типо-лит. Меленевского, 1913. – Т. I. – 399 с.; Максимович Г. А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г. Ч. 1. Выборы и составление наказов. – Нежин: Тип. “Печатник”, 1917. – 333 с.

Історіографічне вивчення київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського має кілька важливих етапів. Для кожного з періодів дослідження проблеми був характерний різний ступінь актуальності тематики. В надзвичайно широкому діапазоні змінювались історіографічні оцінки наукової роботи представників школи, від відвертого засудження до визнання її важливої ролі в розвитку української та російської історичної науки.

В дореволюційний період було надруковано мало матеріалів, присвячених київській школі економічної історії М. В. Довнар-Запольського. І на це є об'єктивні причини, бо до 1917 року школа була відносно молодою, вона продовжувала функціонувати і ще не настав час підбивати підсумки. Крім того, у середовищі російських вчених в дореволюційний період, на нашу думку, діяло неформальне правило не вивчати проблему наукової школи за життя її лідера. Писати про школу розпочинали в контексті аналізу всієї наукової творчості певного вченого. Тому в цей час фактично відсутні дослідження, в яких би згадувалась наукова школа М. В. Довнар-Запольського.

Та все ж, визнання факту існування київської школи економічної історії відбулося набагато раніше початку дослідження цього наукового осередку. Особливо варто відзначити поширення усвідомлення себе представниками школи М. В. Довнар-Запольського серед учнів Митрофана Вікторовича. Зокрема, П. П. Смірнов у своєму звіті про заняття в якості професорського стипендіата згадує про київську школу професора Довнар-Запольського²³. Згодом Н. Д. Полонська писала, що після археологічного з'їзду, який відбувався в 1911 році в Новгороді і на якому виголошували свої доповіді учні М. В. Довнар-Запольського, відзначаючи їх успіх, заговорили про нову школу істориків-економістів²⁴. З часом про існування такої школи заговорив і її лідер, в 1913 році в листі він пише про свою наукову школу²⁵. Таким чином, виникнення терміну “наукова школа М. В. Довнар-Запольського” відбулося в дореволюційний період.

З вище викладених причин до 1917 р. історіографією не вивчалася ні київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського, ні науковий доробок окремих її представників. Єдиним внеском представників дореволюційної історіографії в вивчення цієї проблеми є рецензії на роботи окремих учнів М. В. Довнар-Запольського.

ДА м. Києва, ф.16, оп.465, спр. 3788, арк.12.

Верба І.В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884 – 1973). – К., 2000. – С. 43–44.

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 400.

Комплексне вивчення київської історико-економічної школи розпочалось в радянський час, але з позицій марксистської критики. Перше дослідження, присвячене київській школі економічної історії М. В. Довнар-Запольського, було пов'язане з кампанією нищення української історичної науки, яку розгорнули органи ДПУ УСРР в тридцятих роках ХХ століття. Влада, намагаючись знищити інакодумство, стала застосовувати практику “критики й самокритики”. Ідеологічні провини, окремих вчених і наукових інституцій, на думку державних та партійних органів, підлягали широкому обговоренню. Значна частина вчених стала жертвами репресій, які широко застосовувала влада. Як з цього приводу писав Олександр Оглоблин: “Інші – “щасливіші” – мусили пройти хрестний шлях прилюдного бичування й, головне самобичування. Чим вище стояв у науці той чи інший український учений, тим витонченішою й рафінованішою була його “критика й самокритика”²⁶. Серед цих “щасливців” опинився й сам Олександр Петрович Оглоблин. Він був змушений написати роботу в якій розкритикував ідеологічні “прорахунки” наукової школи М. В. Довнар-Запольського²⁷. Всі основні тези цієї роботи є доволі суперечливими, слід пам’ятати про замовний характер дослідження О. П. Оглоблина. Так вчений значну частину своєї роботи присвячує розвінчуванню кількох так званих “міфів”, які на його думку пов’язували з постаттю М. В. Довнар-Запольського. Зокрема, про “вороже ставлення” Довнар-Запольського до “українського питання”, про “марксизм” вченого, та про його політичний радикалізм²⁸. Ці роздуми не можуть сприйматися всерйоз, зважаючи на заздалегідь визначену мету, – засудити. Однак, поруч з цим, слід вказати на позитив, який теж присутній в цьому дослідженні. О. П. Оглоблин сам був учнем М. В. Довнар-Запольського, а тому його робота іноді базується на власних спогадах, крім того він збирав архівні джерела, частина з яких з часом була втрачена, через це фактичний матеріал, що був покладений в основу роботи зберігає свою цінність й до нашого часу.

Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку // Український історик. – 2000. – № 2–4 (144–146). – С. 30.

Оглоблин О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генезис блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) // Записки історико-археографічного інституту. – 1934. – № 1. – С. 159–221.

Там само – С. 161–188.

Інший характер мало дослідження Г. Кочина. Ця стаття написана в 1936 році, а тому витримана в певному ідеологічному дусі, автор намагається розв'язати суто наукову проблему²⁹. Він розглядає як розгорталося вивчення писцевих книг в кінці XIX – на початку XX століття, частина роботи присвячена аналізу методів дослідження цього історичного джерела представниками наукової школи М. В. Довнар-Запольського. Г. Кочин досить критично ставиться до застосування статистичного аналізу матеріалів писцевих книг київськими вченими, він вказує на недоліки в їх роботі. Автор статті вірно визначає значення для становлення методології наукової школи М. В. Довнар-Запольського його вступної лекції прочитаної в 1901 році в Києві. Також вчений засуджує еклектизм методології школи та ігнорування нею питань класової боротьби³⁰.

Віддавав належне М. В. Довнар-Запольському як фундатору школи дослідників історії Московської держави М. Л. Рубинштейн – автор “Русской историографии”. Він вказував, що Київ на початку XX століття був єдиним провінційним науковим центром, де поруч з Москвою і Санкт-Петербургом була утворена своя наукова школа³¹.

Згадували про київську школу М. В. Довнар-Запольського і в “Очерках истории исторической науки в СССР”. Зокрема, в цій роботі зазначалася, що школа перебувала під впливом економічного матеріалізму та наголошувалось на недоліках використання статистичного методу, передусім уникання встановлення причинних зв'язків між явищами, що досліджувались³².

Власне цими публікаціями історіографія проблеми наукової школи М. В. Довнар-Запольського в радянський час вичерпується. Незадовільний стан розробки тематики пояснюється тим, що київська історико-економічна школа, на думку радянських істориків, була буржуазною чи то дрібнобуржуазною, а тому не вартою їх пильної уваги. Особливо це позначилось на вивченні наукового доробку окремих представників школи, більшість з них була репресована³³.

Аналізуючи стан розробки проблеми київської наукової школи радянськими істориками слід відзначити, що в цей час склалася чітка історіографічна традиція використання терміну “наукова школа М. В. Довнар-Запольського”. Тобто, хоча й вивчення теми київської школи М. В.

Кочин Г. Е. Писцовые книги в буржуазной историографии // Проблемы источниковедения. – М.-Л., 1936. – С. 145–186.

Там само – С. 176–179.

Рубинштейн Н. Л. Русская историография. М., 1941. – 660 с.

Очерки истории исторической науки в СССР. – М. 1963. – Т. 3. С. 570–571.

Див наприклад: Шацький П. А. Ювілей В. А. Романовського // Український історичний журнал. – 1965. – № 3. – С. 159; Компан О. С., Суслопаров М. З. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // Український історичний журнал. – 1967. – № 7. – С. 135–139; Дубровский А. М. П. П. Смирнов – историк русского феодального города // Русский город. – 1983. – № 6. – С. 91–101; Білокінь С. І. Подвиг науковця // Прапор комунізму. – 1987. – 19 серпня. – № 191.

Довнар-Запольського не було серед пріоритетів радянської історіографії факт її існування історики визнавали. Найчастіше для її означення використовувались терміни “наукова школа М. В. Довнар-Запольського” та “київська школа М. В. Довнар-Запольського”.

Новий етап у вивченні київської історико-економічної школи розпочався в 1991 році. Розпад Радянського Союзу і лібералізація наукового життя відкрили нові горизонти для розвитку історіографії. В історичній науці пострадянського простору відбулася переоцінка цінностей, змінилися пріоритети в визначенні тематики досліджень. Для сучасних вчених в ідкрилося широке поле раніше не досліджених історіографічних проблем.

Ці обставини позначилися і на вивченні питань, пов’язаних з історією наукової школи М. В. Довнар-Запольського. Характерно, що зміни відбулися як на якісному так і кількісному рівнях. Важливим кроком у вивченні проблеми київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського став науковий доробок російського вченого С. І. Михальченка³⁴. Він досліджував Київську наукову школу і одним з головних його завдань було обґрунтування ідеї наукової єдності різних поколінь істориків, які працювали в Університеті св. Володимира. Науковий доробок С. І. Михальченка є надзвичайно важливим для російської та української історіографії. Російський вчений системно дослідив розвиток історичної науки в Університеті св. Володимира в XIX та XX століттях. С. І. Михальченко вивчив життєвий та творчий шлях цілої когорти вчених істориків та юристів, які працювали в цьому навчальному закладі. Він був одним з перших дослідників на пострадянському просторі, що почав вивчати проблему наукових шкіл: В. Б. Антоновича, М. В. Довнар-Запольського, М. Ф. Владимирського-Буданова. В цілому в науковий обіг був введений значний за обсягом фактичний матеріал. Роботи російського вченого заклали надійне підґрунтя для розгортання подальших досліджень цієї тематики.

На жаль доводиться констатувати, що С. І. Михальченко був єдиним хто комплексно вивчає проблему наукової школи М. В. Довнар-Запольського на сучасному етапі. Натомість досить жваво розгорнулося дослідження проблем, що є так чи інакше суміжними до цієї теми. Наприклад увагу вчених привернув історико-етнографічний гурток – наукове, переважно студентське об’єднання, що відіграло важливу роль у формуванні київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського³⁵.

Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (середина XIX – первая треть XX в.) : Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – Москва., 1997. – 27 с.; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., 1997. – 228 с.; Михальченко С. И. Киевская школа очерки об историках. Брянск, 1994. – 76 с.

Круглова Л. Внесок товариства Нестора-літописця у створення студентського історико-етнографічного гуртка // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 15. – С. 72–76.

Значно посилився інтерес до вивчення життєвого шляху та наукового доробку окремих представників київської історико-економічної школи. Зокрема, плідно в цьому напрямку працює І. Б. Матяш. Українська дослідниця вивчає біографії вчених, які сприяли становленню української архівістики. Серед представників школи економічної історії це були: В. М. Базилевич, В. О. Романовський, П. В. Клименко та сам її лідер М. В. Довнар-Запольський .

Дві монографії присвячені учням М. В. Довнар-Запольського: О. П. Оглоблину та Н. Д. Полонській-Василенко підготував і надрукував, І. В. Верба. В цих книгах вчений, серед іншого, розглядає період їх учнівства у М. В. Довнар-Запольського. І. В. Верба аналізує наукову роботу, що здійснювали в цьому студентському об'єднанні О. П. Оглоблін і Н. Д. Полонська. Вчений розглядає взаємовідносини між цими учнями і М. В. Довнар-Запольського та вказує на важливе значення його педагогічної діяльності у формуванні наукових поглядів О. П. Оглоблина та Н. Д. Полонської.

В цілому слід відзначити, що українська біографістика розвивається досить динамічно: підготовлений великий комплекс праць, присвячених представникам школи: В. М. Базилевичу, П. В. Клименку, В. О.

Аналізуючи все вищевикладене, ми вважаємо за необхідне відзначити, що характерною рисою сучасної історіографії проблеми київської школи економічної історії став інтерес дослідників до значної групи представників цієї школи. Однак, доводиться констатувати, що роботи, присвячені вивченню загалом наукової школи М. В. Довнар-Запольського майже відсутні в українській історіографії. Значний прогрес у дослідженні цієї проблематики пов'язаний з науковою працею російського вченого С. І. Михальченка. Проте вивчення київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського не було спеціальним завданням С. І. Михальченка, він її розглядав у загальному контексті вивчення київської наукової школи ХІХ – ХХ століть. Ми змушені констатувати, що проблема наукової школи М. В. Довнар-Запольського залишається недостатньо дослідженою і на сучасному етапі розвитку історіографії.

Також значну групу в історіографії проблеми становлять роботи, які висвітлюють загальні тенденції розвитку історичної науки в кінці ХІХ – на початку ХХ століття в Росії. Зокрема, проблеми політики Міністерства освіти Російської імперії щодо студентства розглядалися в дослідженні Н. М. Левицької. Про заснування та діяльність Київського археологічного

Питання співпраці та зближення Київської та Московської наукових шкіл на початку ХХ століття були висвітлені в дослідженні А. М. Дубровського³⁶. Це питання є надзвичайно важливим, оскільки вказує на можливий вплив ідей московської школи В. О. Ключевського на наукову школу М. В. Довнар-Запольського. Про наукову школу В. О. Ключевського та соціально-економічний напрямок в російській історіографії писали в своїх роботах О. С. Попов³⁷ та Н. В. Гришина³⁸.

Окремі праці висвітлюють ті зміни, що відбувалися в методології історичних досліджень серед російських вчених. Про масштабність цих перетворень на початку ХХ століття в російській історичній науці розповідає С. П. Рамазанов. Вчений характеризує цей період як зміну наукових парадигм, формування нових уявлень про завдання історичного дослідження. Питання еволюції методологічних поглядів російських вчених, що працювали в Україні, у контексті процесів, які відбувалися в історичній науці Європи висвітлює в своїй роботі С. П. Стельмах. Українській вчений наголошує на кризових явищах класичного історизму та формуванні нових напрямів розвитку історичної науки в кінці ХІХ початку ХХ століття⁴⁰.

Аналіз досліджень, які висвітлюють процеси, що відбувалися загалом в історичній науці Росії переконує – значного прогресу вдалося досягнути в вивченні цих питань останнім часом. Зокрема, українськими та російськими дослідниками захищена значна кількість дисертацій, в яких так чи інакше розглядається проблема еволюції історичної науки, що свідчить про актуальність цієї тематики для сучасних вчених. Однак, хоча роботи останнього часу значно збагачують наші уявлення з цієї проблематики, очевидно, що вони також піднімають значний комплекс питань, які ще слід дослідити.

Окрему історіографічну групу становлять роботи в яких розглядається проблема наукової школи в науці. Значний прогрес у еволюції розуміння

поняття наукова школа в Радянському Союзі пов'язаний з появою збірника авторами якого були російські та німецькі вчені "Школи в науке". В цій

Дубровский А. М. Ученый и его наука в письмах // Переписка... . – С. 5–24.

Попов А. С. Школа Ключевского: синтез истории и социологии в российской историографии.: Дис. ... док. ист. наук. – Пенза., 2002. – 400 с.

Гришина Н. В. Школа В. О. Ключевского в культурном пространстве дореволюционной России.: Дис. ... канд. ист. наук. – Челябинск, 2004. – 225.

Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2005. – 378 с.

книзі піднімалося надзвичайно широке коло питань, які розкривали проблему феномену наукової школи. Автори збірника були знайомими з загальносвітовими тенденціями в наукознавстві, тому наукова цінність цих робіт була ще й в тому, що вони виконували функцію ретрансляції уявлень про наукову школу вчених Заходу. Розгляд в переважній більшості статей цього питання як суто наукової проблеми сприяло тому, що збірник вийшов доволі не заангажованим, відносно інших робіт того часу. Ця книга не втратила своєї актуальності і на сучасному етапі розвитку історичної науки на пострадянському просторі. Навіть навпаки вона може бути прикладом наукового, неупередженого розгляду проблеми наукової школи⁴¹. Хоча в СРСР тема наукових шкіл в історичній науці активно не досліджувалась певний поступ у наукових уявленнях з цього питання важко заперечити.

Наступний етап вивчення проблеми наукової школи розпочався після 1991 року. Загальний обмін думками з приводу терміну наукова школа між сучасними українськими вченими переконує, що кризовий стан історичної науки України надзвичайно болюче відчувається у вивченні саме цієї проблеми. Очевидною є відсутність єдності в інтерпретації поняття “наукова школа”. На нашу думку, узагальненням мають передувати дослідження різних типів наукових шкіл у вітчизняній науці. До останнього часу розробленими в дисертаційних роботах українських вчених є лише львівська історична школа М. С. Грушевського⁴² та ніжинська історична школа⁴³. Цього звичайно замало для того щоб робити певні загальні висновки, очевидно що ця проблематика є перспективним напрямком розвитку історичної науки і значна робота чекає ще вчених в майбутньому.

Історіографічний аналіз спеціальної літератури показує, що дослідження проблем розвитку історичної науки в кінці XIX – початку XX століття є доволі неповним, значний комплекс важливих проблем залишається недостатньо вивченим. Однак публікації в сукупності відобразили певною мірою структурні компоненти теми.

Початок вивченню київської наукової школи М. В. Довнар-Запольського був покладений на початку 1930-х р. Проте історіографічні оцінки школи в радянський час були надзвичайно упередженими, окремі роботи були відверто спрямовані на те щоб засудити наукову школу (О. П. Оглоблин). Таке ставлення до школи є наслідком ідеологічної боротьби, що розгорнулась в історичній науці СРСР. Загалом в публікаціях цього періоду про наукову школу згадували побіжно, фактично відсутні спроби системного вивчення її наукового доробку.

Новий етап у вивченні проблематики розпочався після 1991 року. Актуальним стає значне коло питань, які раніше не привертати увагу

Школи в науке: Сборник статей/ Под ред. С. Р. Микуменского и др. – М., 1977. – С. 523.

Педич В. В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 – 1914 р. р.). : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 23 с.

Острянюк А. М. Ніжинська історична школа кінця XIX – першої третини XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 19 с.

дослідників. Значний поступ у вивченні проблеми наукової школи М. В. Довнар-Запольського пов'язаний з роботами С. І. Михальченка, однак, в інших дослідженнях це питання продовжує розглядатися лише побіжно. Проте активно розвиваються біографічні дослідження окремих постатей представників школи (І. В. Верба, Г. К. Волкотруб, Г. Д. Казьмирчук, І. Б. Матяш, В. І. Ульяновський та ін.). Досліджується також проблеми, пов'язані з загальними тенденціями розвитку історичної науки початку ХХ століття (А. С. Попов, С. П. Рамазанов, С. П. Стельмах та ін.). Складною залишається для історіографії проблема дефініції “наукова школа”. Таким чином, загалом, хоча існує певна література, яка висвітлює окремі питання історії наукової школи М. В. Довнар-Запольського, однак, комплексного дослідження цієї проблеми ще не здійснено.

Розділ II. Створення та функціонування київської історико-економічної школи.

2. 1. Становлення наукової школи (1903 – 1911).

До найважливіших проблем історичної науки відноситься з'ясування змістового наповнення терміну наукова школа, та власне, причина появи самобутніх наукових шкіл в ХІХ – на початку ХХ століття. Незважаючи на те, що словосполучення “наукова школа” доволі часто вживається в українській історичній науці, проблема визначення цього поняття залишається відкритою. За твердженням українського дослідника Г. І. Мернікова: “Поняття “наукова школа” в історіографії до останнього часу залишається не в повній мірі з'ясованим феноменом еволюції історичної освіти та науки в Україні”⁴⁴. За таких умов доволі актуальними стають заклики “...свідомо відкинути всі переваги, які надає вченому “анархістська”, неконтрольована ситуація з “науковими школами.”⁴⁵.

Власне, термін наукова школа може стати предметом самостійного дослідження, ми спробуємо дослідити лише один аспект цієї проблеми. Школа М. В. Довнар-Запольського відноситься до “класичних”, найбільш простих за своєю структурою наукових шкіл, для яких характерною є зв'язка вчитель – учні, сутність такої школи ми і будемо з'ясувати. Перша і основна риса “класичної” школи полягає в тому, що така школа формується навколо свого лідера-вчителя. Оскільки школи такого типу формуються здебільшого в вищих навчальних закладах, то зв'язка вчитель – учні є природною.

Мерніков Г. І. Назв. праця. – С. 2.

Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – С. 120.

Однією з основних ознак наукової школи вважають “єдині методологічні принципи, концепції”⁴⁶. Приналежність до певної школи передбачає певний консенсус професійну однотайність, узгодженість теоретичних засад, спільність оцінок⁴⁷. Звичайно, не слід абсолютизувати цю єдність, представники школи не завжди сліднують ідеям які в ній панують. З цього приводу сучасний український дослідник Г. Д. Казьмирчук пише: “Не завжди (і це добре) колишній учень копіює свого вчителя. Якщо це так, то є гарантія розвитку не тільки самого учня, а й удосконалення методів, прийомів учителя, які є домінуючими в школі, гарантія всеохоплюючого дослідження проблеми, що розробляється вчителем, основи школи”⁴⁸.

Також представники школи за однією з ознак мають гуртуватися навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису)⁴⁹, тобто обов’язковим є наявність певних формальних стосунків між вчителем та учнями⁵⁰. В цьому контексті слід зазначити що надзвичайно важливу роль в формуванні школи відіграє спілкування, як між вчителем і учнями так і учнів між собою. Таке спілкування є важливим аспектом становлення науковця, крім того воно також є джерелом нових ідей. Російський вчений М. Г. Ярошевський стверджує: “Школа – это прежде всего “посвящение в науку”, усвоение ее концептуального и методологического аппарата, ценностных ориентаций и категориального строя”⁵¹. Власне мета спілкування вчителя з учнями дати “школу” в цьому сенсі слова. Важливу роль відіграє також неформальне спілкування, під час цього спілкування передається стиль мислення вчителя.

Американський соціолог науки Д. Раветц пов’язує виникнення шкіл з стилем думок вченого, навколо якого об’єднуються інші вчені. Значення

Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. – К., 2000. – С. 39.

Добренев В. И. Кравченко А. И. Социология: В 3 т. Т. I: Методология и история. – М., 2000. – С. 325.

Казьмирчук Г. Д. Декабристознавча школа Київського університету на зламі XX – XXI ст. // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 107.

Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – початок XX ст. – К., 2000. – С. 39.

Оглоблин О. Буржуазна... – С. 174.

Ярошевский М. Г. Логика развития науки и научная школа // Школы... – С. 90.

Проблема змістового наповнення поняття наукова школа є досить гострою, але її обговорення, на нашу думку, буде сприяти подальшому розвитку вітчизняної історіографії. Нами запропоновано визначення лише одного типу наукових шкіл, окреслені основні її ознаки, подальші дослідження цього питання, зокрема, наукових шкіл інших типів є нагальною проблемою української науки.

Не менш важливою проблемою є причина появи самобутніх наукових шкіл в XIX – на початку XX століття. Ця причина знаходиться в логіці розвитку науки. В XIX столітті центрами розвитку науки стали вищі навчальні заклади, яким в свою чергу поступилися академії – центри розвитку науки в XVIII столітті. Для вищих навчальних закладів характерним є домінування індивідуальних форм наукової праці. Але виникають умови, коли для подальшого розвитку науки виявляється все більш необхідною координація наукової праці. Формальні науково-дослідні колективи відсутні, тому єдиною можливою формою кооперації наукової праці стають наукові школи⁵². Найкращі російські вчені періоду кінця XIX початку XX століття намагалися створити власні наукові школи. Однак, створення наукової школи було не стільки метою, скільки обов'язковим компонентом творчої діяльності, реалізація якого часто розглядалася як визнання творчої дієздатності⁵³. Саме за такої ситуації створював свою наукову школу М. В. Довнар-Запольський.

Історія київської історико-економічної школи безпосередньо пов'язана з становленням як вченого-історика Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського, її багаторічного лідера і засновника. Він народився 2 червня 1867 р. у білоруському містечку Рєчиця Мінської губернії, в сім'ї службовця, дрібного дворянина Віктора Мартиновича Довнар-Запольського. Навчався в гімназіях Мінська, Мозиря закінчував своє навчання в Першій чоловічій гімназії м. Києва, з якої був виключений за зберігання забороненої літератури. Лише клопотання батька й окремих вчителів дозволили М. В. Довнар-Запольському екстерном скласти іспити на атестат зрілості у Четвертій київській гімназії⁵⁴. Прагнення молодого вченого займатися історичною наукою було настільки сильним, що ще до вступу в Університет св. Володимира він звернувся за допомогою до В. Б. Антоновича. Зокрема в листі до вчителя у 1898 році Митрофан Вікторович згадував: "Ровно 10 лет тому назад, в начале 1888 г. я, тогда еще не будучи в университете, явился к Вам за наукой и учителем. Вы меня согрели и открыли двери в науку. С тех пор я не переставал рекомендоваться Вашим воспитанником"⁵⁵. В 1889 році

Хайтун С. Д. Об историческом развитии понятия научной школы // Школы... – С. 278.

Гришина Н. В. Назв. праця. – С. 53.

Герасименко Н. О. Назв. праця. – 2003. – № 6. – С. 144.

Перапіска з Ул. Б. Антоновичам // Перапіска... – С. 20.

він вступив на історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Спеціалізувався по кафедрі російської історії, важливу роль у фаховому становленні студента відіграли видатні історики – викладачі цього вузу: професори В. С. Іконников, І. С. Лучицький, П. В. Голубовський. Найбільший вплив на формування Митрофана Вікторовича як історика справив В. Б. Антонович, під науковим керівництвом якого написана перша масштабна наукова праця молодого вченого “Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII века”⁵⁶.

Хоча наукові здібності М. В. Довнар-Запольського не викликали жодних сумнівів, стати професорським стипендіатом виявилось далеко не просто: Митрофану Вікторовичу згадали зберігання нелегальної літератури і відмовили в залишенні при університеті. Лише неодноразові клопотання В. Б. Антоновича⁵⁷ та особисте звернення декана історико-філологічного факультету Т. Д. Флоринського до Міністра освіти дозволили М. В. Довнар-Запольському з 1 січня 1896 року залишити при університеті для підготовки до професорського звання⁵⁸. Відразу після зарахування до “аспірантури” Митрофана Вікторовича відрядили в Москву для занять в архіві Міністерства юстиції. Під час перебування в Москві він викладає в жіночій гімназії Л. Ф. Ржевської, а з 1898 року призначений на службу старшим помічником архіваріуса в архіві Міністерства юстиції⁵⁹.

В Москві багато в чому формуються наукові погляди вченого, зокрема, він починає цікавитись історією Росії періоду Московської держави. Звертаючись до В. С. Іконникова в 1895 році М. В. Довнар-Запольський просить рекомендаційного листа до В. О. Ключевського, пише про намір відвідувати його семінарські заняття⁶⁰. З кафедрою російської історії Московського університету, яку займав В. О. Ключевський, він на короткий період пов’язує свою викладацьку кар’єру після того як в 1897 – 1898 роках складає магістерські іспити⁶¹. В 1899 – 1901 рр. М. В. Довнар-Запольський працює приват-доцентом Московського університету, читає спецкурс про добу Олександра I та веде практичні заняття з історії народного господарства XVII століття. Тема практичних занять не випадкова, захоплення економічною тематикою з’явилося у Митрофана Вікторовича під час перебування в Москві. Саме там він визначився з темою магістерської дисертації “Фінансове господарство Литовсько-Руської держави”⁶², та вирішив зосередитись на дослідженні економічної історії. Ця дисципліна була на той момент новим авангардним напрямком в історичних дослідженнях. Значний прогрес в цьому питанні пов’язаний з впливом В. О.

Матяш І. Б. Особа... . – С. 81.

М. В. Довнар-Запольський. Вынужденные разъяснения // Alma Mater... . – Т. 1 – С. 178.

Матяш І. Б. Особа... . – С. 82.

ДА м. Києва, Ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 2.

Перапіска з Ул. С. Іконныкавым // Перапіска... . – С. 22–23.

ДА м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 5.

Герасименко Н.О. Назв. праця. – 2003. – № 6. – С. 146.

Ключевського, який першим серед російських вчених став надавати важливу і часто навіть вирішальну роль економічним факторам в своїй концепції історії розвитку Росії. В Москві М. В. Довнар-Запольський став свідком дискусії між противниками і прихильниками використання писцевих книг в історичних дослідженнях, яка стала визначаючою для його подальших наукових пошуків. М. О. Рожков приват-доцент кафедри російської історії Московського університету, працюючи над магістерською дисертацією “Сельское хозяйство в XVI веке”, широко використовував писцеві книги в своїх наукових пошуках. Він послідовно захищав ідею важливого значення писцевих книг для дослідження економічної історії Московської держави. Його підтримували молоді вчені, які об’єдналися в Археографічній комісії Московського Археологічного товариства, до цієї групи входив і М. В. Довнар-Запольський. Він був одним із засновників та секретарем цієї комісії. Іншу точку зору мав В. О. Ключевський, на його думку, “писцовые книги оказываются неспособными отвечать на сложные проблемы истории”. Він стверджував, що це історичне джерело є надзвичайно не достовірним. Г. Кочин вважає, що таке критичне ставлення пояснюється побоюванням В. О. Ключевського, що результатом цього нового шляху досліджень можуть бути надзвичайно широкі висновки⁶⁴. Мабуть, багато в чому через цю дискусію М. В. Довнар-Запольський вважав, що у формуванні економічного напрямку не учні В. О. Ключевського йшли за ним, а скоріше він за ними⁶⁵.

Причини появи зацікавлення економічною історією мали двоякий характер. З одного боку в Росії відбувся промисловий переворот, економіка бурхливо розвивалася і це мало відбитися в суспільній свідомості. З іншого боку навряд чи можна заперечувати вплив марксизму, який захопив багатьох і, між іншим, М. В. Довнар-Запольського. Московський період життя Митрофана Вікторовича відіграв важливу роль в становленні його як історика економіки. Восени 1901 року в Університеті св. Володимира М. В. Довнар-Запольський захистив магістерську дисертацію “Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах”. Того ж року його запросили в Університет св. Володимира викладачем на кафедру російської історії⁶⁶.

До alma mater Довнар-Запольський повернувся з багажем наукових ідей, які енергійно почав реалізовувати. Зацікавлення М. В. Довнар-Запольського проблемою впливу економічного фактору на розвиток історії, наштовхнуло його на думку почати викладання нової навчальної дисципліни “історії народного господарства” (сучасна наука використовує термін “економічна історія”). Цей предмет поступово з’являвся в найкращих вузах світу, зокрема, в 1892 році “історію народного господарства” почав викладати в Гарвардському університеті У. Ешлі, через чотири роки Е. Селігмен почав читати такий же курс в Колумбійському університеті. В 1908 році до цих навчальних закладів долучився Петербурзький університет, у цьому вузі

Кочин Г. Е. Назв. праця. – С. 167 – 173.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... – С. 300.

ДА м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, арк. 6.

став викладати курс “історії народного господарства” І. М. Кулішер⁶⁷. Таким чином М. В. Довнар-Запольський мав стати першим викладачем цієї дисципліни в Університеті св. Володимира, та одним з перших в світі. “Биографические сведения” (біографія М.В.Довнар-Запольського), досліджені Олександром Оглоблиним, оповідають: “Когда он начал преподавание истории народного хозяйства, такой дисциплины у нас совсем не существовало. Исторические работы почти не касались этих вопросов. Поэтому пришлось подумать о том, чтобы создать первые вехи этой науки. Это было безнадёжно сделать личными трудами. Он стал искать учеников”⁶⁸. Обставини сприяли намірам молодого викладача. Зокрема, можливість організовувати наукову роботу студентів, тобто створювати наукові студентські гуртки, з’явилася нещодавно в результаті заходів по лібералізації університетського життя 1899 – 1901 років, вжитих Міністерством освіти. До цього часу подібне було просто неможливим. Ще в 1871 році Міністерство народної освіти надіслало “Предписание попечителю Киевского учебного округа о принятии мер по борьбе со студенческими кружками и объединениями в университете”⁶⁹. Та в 1899 році Міністр освіти М. Боголепов надіслав циркуляр до попечителів навчальних округів, в якому, для подолання відокремленості викладацького складу та студентів пропонувалося заснувати під керівництвом професорів наукові студентські гуртки⁷⁰. Студентство недовіжливо ставилось до заходів по “зближенню”: в гуртки приходили переважно першокурсники⁷¹. Але труднощі не лякали Митрофана Вікторовича. Під впливом професора у середовищі студентів Університету св. Володимира в кінці 1902/3 навчального року виникла ідея створення історико-етнографічного товариства⁷². А вже 7 і 27 березня історико-філологічний факультет, на своїх засіданнях обговорив клопотання 20-ти студентів про його створення. Факультет схвально поставився до пропозиції, призначив керівником товариства М. В. Довнар-Запольського, та передав проект уставу нового наукового об’єднання на затвердження радою університету⁷³. Після позитивного вирішення питання керівництвом університету Статут товариства було передано на розгляд у канцелярію попечителя Київського учбового округу⁷⁴. Відповідь надійшла 8 жовтня: факультету рекомендувалося слово “товариство” змінити на “гурток” відповідно до законодавчої бази навчальних закладів, але дозволялося розпочати цьому студентському об’єднанню свою роботу.

Базилевич В. Історія економічних учень. К., 2004. – С. 798.

Оглоблин О. Буржуазна... . – С. 200.

Киевский Университет... . – С. 35.

Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 112.

Там само – С. 114.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 313, арк. 2.

Там само. – Оп. 342, спр. 193, арк. 1.

Там само. – Арк. 3.

Згідно зі статутом, метою гуртка було вивчення “истории России в связи с этнографией”. Головою гуртка був професор, в разі необхідності гурток міг запросити товариша голови. Зі своїх членів (студентів усіх факультетів Університету св. Володимира, які прочитали реферат і отримали при обранні більшість голосів) гурток обирав секретаря. Збори гуртка відбувалися в університеті, на них могли бути допущені гості зі студентів із дозволу голови⁷⁵. Увійти до його складу лише шляхом обрання в результаті голосування всіх членів гуртка, утім такі правила були характерними для багатьох наукових об’єднань Росії.

Перше засідання гуртка відбулося 30 вересня 1903 року. Він став досить популярним, і вже в 1905 році його членами були тридцять сім чоловік. Це були представники не лише історико-філологічного факультету, але й юридичного, фізико-математичного, медичного. Засідання призначались після заяв про бажання прочитати реферат, на них були присутніми від 7 до 20 членів, та від 3 до 60 сторонніх відвідувачів з числа студентів⁷⁶. Високі професійні якості Митрофана Вікторовича як вченого і педагога стали тим фактором, що допоміг подолати упередженість студентів, зацікавити їх, і нарешті організувати наукову роботу. Ставлення студентів до цього наукового об’єднання було настільки позитивним, що гурток не зупиняв своєї роботи в революційних 1905 – 1906 роках⁷⁷.

Основний напрямок досліджень гуртка на початку ще не визначився. Взагалі його члени мали можливість самостійно обирати теми доповідей⁷⁸. Склад гуртка був строкатим: до нього входили представники майже всіх факультетів Університету св. Володимира⁷⁹. За таких умов, зрозуміло, що наукові зацікавлення студентів були різними й досить важко було Митрофану Вікторовичу спрямувати їх працю в єдине русло. Але поступово М. В. Довнар-Запольський змінив ситуацію. Як уже зазначалося раніше, він зацікавився економічною історією, яка була на той момент новим авангардним напрямком в історичних дослідженнях. Предметом перших наукових пошуків для студентства Митрофан Вікторович обрав писцеві книги.

Вже в 1906/7 навчальному році, на засіданнях гуртка були виголошені доповіді: Г. А. Максимовича “К вопросу о достоверности писцовых книг”, С. Д. Сташевського “Живущая четверть XVI века”, П. П. Смірнова “Орловский уезд по писцовым книгам XVI века”, в яких як джерело використовувались писцеві книги. Ці перші учні Митрофана Вікторовича згодом продовжили

Там само. – Арк. 5.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 313, арк. 2.

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 399.

Романовский В. А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // Alma Mater – Т. 1 – С. 284.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 313, арк. 2.

Звичайно були й виключення з цього правила в тому випадку, коли це було доцільно. Зокрема, коли студент Б. Г. Курц виявив схильність до вивчення свідчень іноземців про Росію, М. В. Довнар-Запольський з цього приводу писав: “Я тогда же отметил что подобного рода специалисты редко появляются среди русских историков и , что занятия его в этом направлении могут быть признаны удачными”⁸⁰. Так само Митрофан Вікторович ішов назустріч учням, які виявили бажання займатися історією України: В. О. Романовському, Н. Д. Полонській, О. П. Оглоблину, П. В. Клименку. Початок дослідження в гуртку історії України можливо пов’язаний з входження до його складу згодом відомого українського історика Дмитра Дорошенка і разом с тим утворення за участі останнього української секції при історико-етнографічному гуртку (вона створювалась з метою легалізації української студентської громади)⁸¹. З цього часу в гуртку починають виголошувати доповіді з історії України. Спочатку дуже слабкий напрямок згодом набирає сили і трансформується в бік вивчення економічної історії України. Важливо відзначити, що спільна методологія, націленість на вивчення впливу на історичний процес економічного фактора зберігалася майже в усіх роботах школи.

Поступово робота Митрофана Вікторовича з учнями стала давати свої результати, в друці з’являються наукові статті вихованців гуртка. В Університеті св. Володимира перші проби пера студентів переважно пов’язувались з практикою написання медальних робіт, яка полягала у тому що студенти старших курсів писали конкурсні роботи, змагаючись за золоті й срібні медалі, а вони в свою чергу давали право надрукувати конкурсну роботу в “Университетских Известиях”. Цим же шляхом йшли учні М. В. Довнар-Запольського. Згодом їх старша плеяда: Г. А. Максимович, Е. Д. Сташевський, П. П. Смірнов та А. М. Гневушев продовжують своє навчання в “аспірантурі” й стають професорськими стипендіатами. Саме про останніх трьох найбільш вірогідно згадує С. Б. Веселовський, коли пише в листі М. А. Дьяконову 3 квітня 1909 р. про заняття молодих киян в московських архівах: “Сейчас из Киева приехали 3 молодых, оставленных при университете. Бредят писцовыми книгами. Один столько бумаги извел на таблицы!”⁸². Роботи як останніх, так і інших гуртківців друкують: “Университетские Известия”, “Журнал Министерства Народного Просвещения”, “Труды Рязанской Архивной Комиссии”, “Известия

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3500, арк. 10.

Мельничук О. П. Дмитро Дорошенко в Київському університеті в 1906 – 1909 рр. // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Історія. – 2000. – Випуск 47. – С. 68.

Переписка с М. А. Дьяконовым // Переписка... – С. 101.

Таврической Ученой Архивной Комиссии”⁸⁴. Крім того, члени гуртка поряд з відомими в Російській імперії вченими брали участь у роботі над науково-популярним виданням “Русская история в очерках и статьях”, що виходило за редакцією М. В. Довнар-Запольського. Зокрема, свої статті в його чергових випусках надрукували такі учні Митрофана Вікторовича: Є. Д. Сташевський, П. П. Смірнов, А. М. Гнєвушев, Н. Д. Полонська, Г. А.

Отчет о десятилетней деятельности Студенческого Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира // *Alma Mater* – Т. 1. – С. 390.

Велике значення Довнар-Запольський у підготовці молодих вчених істориків приділяв роботі в архівах. При чому в архівах його учні починали працювати ще будучи студентами, про що яскраво свідчать їх звіти. Оскільки

Якщо студенти обмежували свою роботу в московських архівах літнім періодом, то професорським стипендіатам необхідно було досить довгий час збирати матеріал. Магістерська дисертація готувалася роками, зокрема Смірнов П. П. вступив до “аспірантури” в 1908 р., а захистив дисертацію в 1919 р.⁸⁵. Сам М. В. Довнар-Запольский готував дисертацію 7 років⁸⁶. За цих умов поставало питання фінансового забезпечення професорських стипендіатів, що часто було суттєвою проблемою. Правління університету не фінансувало відрядження професорських стипендіатів, тому отримання стипендії було для них єдиною можливістю поїхати до Москви⁸⁷. Дуже часто отримання стипендії ускладнювалось бюрократичною тяганиною. Так як стипендії надходили з двох інстанцій – Міністерства освіти або університету, то обидві установи “ввічливо” поступалися одна одній правом виконати цей обов’язок. Наприклад Є. Д. Сташевський чекав стипендії 14 місяців⁸⁸. Цікавим було продовження цієї справи. Декан історико-філологічного факультету, бажаючи показати приязні відносини між М. В. Довнар-Запольським та Є. Д. Сташевським пише що: “Ещё задолго до истечения двухлетнего срока пребывания Сташевского в качестве профессорского стипендиата, т.е. до 20 ноября 1910 г., проф. Д.-З. вошел в факультет с новым ходотайством об оставлении Сташевского при университете ещё на третий год с продлением стипендии...”⁸⁹. Талант історика у М. М. Бубнова присутній беззаперечно, він використовує факт, але замовчує, що факультет відібрав у Сташевського чудом здобуту стипендію на тій підставі, що факультет не знав про бажання стипендіата залишатись в “аспірантурі” на третій рік⁹⁰. Боротьбу за стипендію слід було починати спочатку. Бюрократи з успіхом писали протягом року різного роду папери з цього приводу – з’ясовували ситуацію. Завершилася справа повідомленням попечителя Київського учбового округу, що так як строк перебування Сташевського в якості професорського стипендіата підходить до кінця, то просити для нього стипендії пізно. Подібна ситуація повторювалась і з іншими стипендіатами,

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 451, арк. 2.

М. В. Довнар-Запольский. Вынужденные разъяснения // *Alma Mater...* . – С. 178–179.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3500, арк. 11.

Там само. – Оп. 347, спр. 74, арк. 26.

Сага о правой профессуре Университета св. Владимира // *Alma Mater ...* . – Т. 1 – С. 164.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 349, спр. 149, арк. 9.

Потребуючи коштів стипендіати, у випадку з Сташевським без стипендії, були змушені працювати. Зокрема, Є. Д. Сташевський й П. П. Смірнов працювали в гімназії Ржевської, А. М. Гневушев був співробітником архіву Міністерства юстиції⁹¹. З постійного перебування в Москві походила ще одна проблема: Довнар-Запольський не мав змоги керувати написанням дисертації та творчими пошуками безпосередньо, тому він радив звертатися за допомогою до московських професорів⁹². Найчастіше наставниками учнів Довнар-Запольського були працівники архіву Міністерства юстиції проф. Д. В. Цветаєв та С. О. Белокуров⁹³. Пояснюючи низьку продуктивність праці в перший рік навчання в якості професорського стипендіата, одного зі своїх учнів – М. Ф. Яницького – М. В. Довнар-Запольський писав: “Я ему усердно советовал обращаться за указаниями к московским профессорам, но видимо, это им не было сделано. Мне же трудно было заочно руководить его занятиями”⁹⁴.

Час йшов і статут гуртка перестав відповідати його потребам. В 1907 р. його члени спробували внести зміни в статут. Зокрема, передбачалось, що товаришем голови міг вже бути вихованець гуртка, що був професорським стипендіатом, приват-доцентом, чи професором Університету св. Володимира, входити до нього могли його вихованці, які закінчили Університет, засідання могли вже проходити за стінами Університету, члени гуртка за постановою зборів цього наукового об’єднання мали робити внески. Рада Університету св. Володимира затвердила новий статут, але звернення до попечителя Київського учбового округу та Міністерства освіти залишились без відповіді⁹⁶.

В 1910 р. гурток виробляє новий проект статуту. За ним гурток прагне повернутися до назви товариство. Судячи з почерку правки до статуту робив Довнар-Запольський. Та й власне кому їх ще робити? Голова гуртка власноруч закреслив положення, згідно з яким члени гуртка: “Изучают способы собирания этнографических особенностей; а также, по мере сил и возможностей, собирают этнографические материалы...”. І хоча одним із

Дело Е.Д. Сташевского в документах // *Alma Mater ...* . – Т. 1 – С. 154–155.
ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3967, арк. 3.

Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др.
студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве) / (Под
ред. М.В.Довнар-Запольского). – Киев. – Вып. 7. – 1915. – С. 187, 195, 208.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3967, арк. 3.

ЦДІАК України, ф. 707, оп. 82, спр. 9, арк. 8.

Розглядаючи процес формування історичної школи М. В. Довнар-Запольського, не слід зосереджуватись виключно на роботі в гуртку. Свої погляди на історію Росії Митрофан Вікторович викладав на лекціях та на практичних заняттях. Перше знайомство студентів з М. В. Довнар-Запольським найчастіше відбувалося на лекціях. Звичайно на першому та на другому курсах історико-філологічного факультету він читав “Історію Росії”, спочатку три⁹⁷, а через кілька років і чотири години на тиждень⁹⁸. Його широкий курс висвітлював історію Росії з XIV по XVII століття, іноді він читав історію Литовського князівства та історію Росії XVIII – XIX ст.⁹⁹, а з 1911 року студенти отримали можливість прослухати новий курс М. В. Довнар-Запольського “История русского народного хозяйства”¹⁰⁰. Як відзначали його студенти свої лекції він читав завжди оригінально. Наприклад, розглядаючи тему “Колонизация северо-восточной России и начало возвышения Москвы” він не лише викладав фактичний матеріал, а переважно знайомив слухачів з різноманітними оцінками цього явища в історіографії. Митрофан Вікторович докладно розбирав погляди істориків минулого й сучасності, а підбиваючи підсумки висловлював власну думку з даного питання¹⁰¹. На лекціях М. В. Довнар-Запольського студенти не тільки отримували знання з історії, а й знайомились з історією як наукою. Ось як писав про його лекції один із його учнів: “Перед студентами раскрывались лаборатория и в известной мере приемы научного анализа исторических событий, зарождение новых точек зрения и отрицание и отмирание старых, господствовавших ранее в исторической науке. Понятно что интерес студентов к лекциям Довнара был огромен, и у него аудитория – обычно самая большая в университете – была битком набита студентами не только нашего но и других факультетов”¹⁰². Таким чином, лекції Митрофана Вікторовича виконували кілька завдань: по-перше, студенти отримували цікавий фактичний матеріал, враховуючи що багато уваги лектор приділяв історії господарства Московської держави та супутнім питанням: саме тут

Общий обзор преподавания на историко-филологическом факультете в 1903 – 1904 учебном году // Университетские Известия. – 1903. – № 10. – С. 12–13.

Обозрение преподавания на историко-филологическом факультете на 1915 – 1916 учебный год // Университетские Известия. – 1915. – № 9. – С. 14.

Романовский В. А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // Alma Mater – Т. 1 – С. 283.

Базилевич В. Назв. праця. – С. 798.

Полетика. Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

Полетика. Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

починали формуватися історики економіки Росії: по-друге, вони знайомились з історією як наукою, М. В. Довнар-Запольський ніколи не цурався показати як рухається думка вченого: по-третє, лекції мали на меті викликати захоплення історією та бажання займатися нею під керівництвом Митрофана Вікторовича.

Особливе значення в становленні учнів М. В. Довнар-Запольського мали практичні заняття. За правилами навчання в університеті того часу студенти мали відпрацювати кілька семестрів на практичних заняттях¹⁰³. Варто зазначити, що вони були у Митрофана Вікторовича надзвичайно популярними: якщо в весінньому семестрі 1908 року заняття декана факультету М. М. Бубнова відвідувало 5 студентів, професора П. М. Ардашева – 19, професора Г. Г. Павлуцького – 20, професора А. М. Лободи – 35, професора С. О. Гілярова – 20, професора А. І. Сонні – 3, до М. В. Довнар-Запольського записалося 50 студентів¹⁰⁴. Така популярність практичних занять М. В. Довнар-Запольського спостерігається і в інші роки. І це незважаючи навіть на те, що Митрофан Вікторович за власним визнанням давав студентам для розробки досить важкі теми, які вимагали: “...серйозной работы по труднейшим первоисточникам”¹⁰⁵. Для того щоб написати реферат у М. В. Довнар-Запольського студентам було замало одного півріччя, крім того слід було опанувати історико-статистичний метод¹⁰⁶. Дуже часто саме на практичних заняттях студенти отримували необхідні знання з тематики майбутніх досліджень, зокрема, осінній семестр 1910 року був присвячений: “...методам разработки некоторых вопросов хозяйственной истории Московского государства”¹⁰⁷. Студенти переважно вивчали писцеві та переписні книги. Своїм головним завданням на практичних заняттях Митрофан Вікторович бачив підготовку студентів до засвоєння способів та методів історичного дослідження¹⁰⁸. Таким чином саме на них студенти дуже часто мали можливість докладно познайомитись з писцевими книгами зокрема, та з історією господарства Московської держави загалом. Крім того, вони засвоювали методику дослідження історії господарства Росії “за Довнар-Запольським”. Враховуючи, що молодь займалася під керівництвом Митрофана Вікторовича кілька років підряд, М. Ф. Яницький, наприклад, відвідував практичні заняття свого вчителя п’ять семестрів¹⁰⁹, вчений мав достатньо часу, щоб передати студентству свої знання. Ось як згадував практичні заняття М. В. Довнар-Запольського його учень В. О. Романовський: “Практические занятия у Довнара давали очень много, несмотря на то, что он к ним никогда не готовился. Он вводил студента в

Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика // *Alma Mater ...* . – Т. 1 – С. 276.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1146, арк. 7, 16, 18, 19, 20, 21, 22.

Там само. – Спр. 1168, аркуші нумеровані.

Там само. – Аркуші нумеровані.

Там само. – Аркуші нумеровані.

Там само – Аркуші нумеровані.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3967, арк. 6–16.

лабораторию мысли – заставлял обращать внимание на текст памятника и извлекать из текста все то, что он может дать исследователю. Кроме того, он давал студентам весьма ценные указания по технике исследования: как и где искать нужный материал, как пользоваться библиографией, как делать выписки и проч.”¹¹⁰. Аналізуючи вищевикладене ми можемо з впевненістю зробити висновок, що практичні заняття М. В. Довнар-Запольського мали на меті підготувати студентів до наукової роботи. На них вчений намагався передати своїм учням інструментарій історичної науки загалом, та навички необхідні в дослідженні економічної історії зокрема. На практичних заняттях учні М. В. Довнар-Запольського часто вперше отримували тему самостійного дослідження.

Наступною сходинкою становлення молодих вчених був згадуваний вище історико-етнографічний гурток. На засіданнях гуртка розглядалися більш складні реферати, аніж ті, які читалися на практичних заняттях¹¹¹. Таким чином, щоб почати роботу у цьому науковому об’єднанні студенту необхідно було оволодіти базовим рівнем знань. Оскільки кількість засідань гуртка залежала від наукової активності студентів, то зрозуміло, що ця кількість коливалась. Дуже неповний звіт історико-етнографічного гуртка за перші десять років роботи свідчить що вона ніколи не зупинялася¹¹². Щодо регулярності занять то, наприклад, в 1910 році засідання відбувалися мало не щотижня¹¹³, а з початком Першої світової війни гурток збирався приблизно раз на місяць¹¹⁴. Поступово в гуртку склалася традиція анонсувати в місцевій пресі де і коли відбудеться наступне засідання. У Києві таку інформацію повідомляв “Киевлянин”¹¹⁵, а під час евакуації університету до Саратова це робив “Саратовский Вестник”¹¹⁶. Як уже зазначалося вище згідно зі статутом засідання мали відбуватися в приміщенні Університету св. Володимира. Так і було в перші роки роботи. Але оскільки в гуртку бажали працювати і учениці М. В. Довнар-Запольського з Київських вищих жіночих курсів, а ректор заборонив присутність на його засіданнях “посторонних” (такими були всі хто не мав відношення до Університету св. Володимира – К. Д.), то історико-етнографічному гуртку довелося збиратися в будівлі Київського комерційного інституту директором якого був Митрофан Вікторович. Важливу роль своєїрідної ініціативи в наукову спільноту

Із спогадів Віктора Романовського (Пуб. В. А. Короткого) // Київський університет. 1997. – № 8. – С. 3.

ДА м. Києва, ф.16, оп.465, спр.1204, арк. 90.

Отчет о десятилетней деятельности Студенческого Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира // Alma Mater... . – Т. 1 – С. 383–390.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1168, аркуші неліковані.

НБУ ІР ф. XXXV, № 436, арк. 1.

Див: Киевлянин. – 1916. – № 315. – С. 2; № 320. – С. 3; ; № 327. – С. 2.

Див: Саратовский Вестник. – 1916. – № 23. – С. 3; № 75. – С. 3; № 77. – С. 4; № 94. – С. 3.

Без сумніву важливу роль в формуванні київської школи економічної історії відіграли не лише формальні стосунки. Цьому сприяло також неформальне спілкування представників школи. Як згадувала Н. Д. Полонська-Василенко, щосуботи до будинку М. В. Довнар-Запольського приходили студенти для обговорення наукових проблем, найбільш здібних Митрофан Вікторович залишав на вечір, в цей час до нього приходили професори¹¹⁷.

Сприяла формуванню майбутніх вчених у стінах Університету св. Володимира практика написання медальних робіт. Праця над медальною роботою вимагала від студента значної наукової підготовки¹¹⁸. Вже склалася традиція, що саме на кафедрі російської історії Університету св. Володимира ця практика постійно давала позитивні результати¹¹⁹. Під науковим керівництвом В. Б. Антоновича медальні роботи з історії окремих територій Київської Русі написали: Дмитро Багалій, Петро Голубовський, Михайло Грушевський, Олександр Андріяшев, Петро Іванов, Василь Лянскоронський, Олександр Грушевський, Митрофан Довнар-Запольський, Василь Данилевич, Никандр Молчановський, Микола Дашкевич, Іван Линниченко¹²⁰. Масив досліджень цих авторів змусив вчених заговорити про історичну школу В. Б. Антоновича. Приклад вчителя підказував М. В. Довнар-Запольському, що планованість робіт студентів, спільна тематика, дозволить з одного боку спростити завдання для молоді, попередні дослідження приклад для наступних, з іншого боку ці роботи були дуже цікавими вже тим, що утворювали суцільний науковий пласт. Інтерес М. В. Довнар-Запольського до історії економіки зумовив вибір тематики досліджень, предметом перших наукових пошуків для студентства Митрофан Вікторович обрав “писцовые книги”.

Палонская-Василенко Н. Даўнар-Запольскі. Зацемкі да біаграфіі // З гісторыяй – С. 184.

Романовський В. О. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // Alma Mater – Т. 1 – С. 289, 192.

Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // Син України: Володимир Боніфатієвич Антонович. У 3-х т./ В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 2. Київ, – С. 239.

Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Син України ... – С. 284.

Студенти кафедри російської історії Університету св. Володимира, які бажали стати на шлях наукових досліджень та привернути увагу до своїх здібностей, могли написати медальну роботу на одну з тем, запропонованих кафедрою. Для прикладу, в 1913 році по історії Росії в університеті було оголошено п'ять тем: “1. Тульская окраина по писцовым книгам XVI в. (без Тульского уезда), 2. Вяземский уезд по писцовым книгам XVI в., 3. Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII в., 4. Коломенский уезд по писцовым книгам XVI в., 5. Белевский уезд по писцовым книгам XVI в.”¹²¹. Доволі не демократично студентству пропонували обрати між дослідженням писцевих книг та Рум'янцевського опису, але саме це забезпечувало збереження єдиного напрямку досліджень, що є необхідною передумовою формування наукової школи.

Результати роботи учнів М. В. Довнар-Запольського по вивченню писцевих книг Московської держави були доволі успішними. Не всі студентські дослідження, написані під керівництвом Митрофана Вікторовича, висувалися на отримання медалей, але їх кількість вражає. Членами історико-етнографічного гуртка були написані такі роботи: П. П. Смірнов “Орловский уезд в конце XVI в. по писцовым книгам”, Є. Д. Сташевський “Московский уезд по писцовым книгам XVI в.”, М. Шиманський “Рязанский уезд в конце XVI и начале XVII в. в. по писцовым книгам”, А. М. Гневушев “Сельское население Новгородской области по писцовым книгам 1495 – 1505 г. г.”, А. Дахнович “Нижний Новгород в первой половине XVII в. по писцовой книге”, Г. М. Білоцерковський “Тула и Тульский уезд в XVI – XVII в. в.”, М. Ф. Яницький “Экономический кризис в Новгородской области XVI в.”, В. М. Базилевич “Тульская окраина по писцовым книгам XVI в.”, Г. А. Максимович “Вяземский уезд по писцовым книгам XVI в.”¹²², С. Г. Грушевський “Коломенский уезд по писцовым книгам XVI в.”¹²³, В. Є. Фаворський “Вятский край в XVII веке”¹²⁴. Учні М. В. Довнар-Запольського вивчали не лише писцеві книги, але загальна спрямованість на дослідження проблем економічної історії зберігалась у більшості студентських робіт. Зокрема, актуальні проблеми історії України піднімали у своїх медальних роботах: В. О. Романовський “Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году”, П. К. Федоренко “Положение крестьян Черниговской

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1219, арк. 81.

Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг. – Нежин, 1914. – С. 4–5.

Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году // Университетские Известия. – 1914. – № 8. – С. 45.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1278, арк. 42–44.

Подальша підготовка молодих вчених в Університеті св. Володимира відбувалася в “аспірантурі”, професорські стипендіати зазвичай відбиралися серед авторів найкращих медальних робіт¹²⁵. Слід зазначити що система підготовки “профессорского стипендиата” суттєво відрізнялась від підготовки сучасного “аспіранта”. Головне завдання аспіранта написати і захистити кандидатську дисертацію, поряд з цим він поглиблює знання з спеціальності. Професорський стипендіат отримував стипендію на два роки, для того щоб поглибити свої знання з обраної спеціальності, звичайно йому давали 8 – 10 питань для максимально повного вивчення. Дисертацію за цей час він написати не може і не зобов’язаний, але через два роки він допускається до ведення практичних занять, спецкурсів на факультеті в якості приват-доцента¹²⁶. М. В. Довнар-Запольський індивідуально підходив до підготовки професорських стипендіатів, кожен мав свій план роботи. На нашу думку, основним завданням цього етапу навчання було підготувати вже викладача. Показовий приклад з професорським стипендіатом М. Ф. Яницьким. Він з моменту залишення його в “аспірантурі” бажав перейти до архівних пошуків, але науковий керівник радив принаймні два роки вивчати історіографію, щоб отримати якомога ширші знання і широкий кругозір. Два роки минуло і після цього він отримав дозвіл наукового керівника зосередитись на архівній роботі¹²⁷. Загалом з 1906 по 1919р. було залишено для підготовки до професорського звання не менше десяти гуртківців. Це були: Г. А.Максимович, А. М. Гневушев, П. П. Смірнов, Є. Д. Сташевский Б. Г. Курц, П. В. Клименко, М. Ф. Яницький, С. Г. Грушевський, В. М. Базилевич, В. О. Романовський¹²⁸, В. Є. Фаворський¹²⁹. Переважно ці вчені склали київську історико-економічну школу М. В. Довнар-Запольського.

Таким чином діяльність М. В. Довнар-Запольського по підготовці студентів до наукової роботи мала чітку структуру, і забезпечувала добрі результати. Якщо теоретичний етап роботи відбувався на практичних заняттях та лекціях, то в історико-етнографічному гуртку та під час написання медальної роботи студенти мали можливість реалізувати знання на практиці. Аналіз педагогічної роботи М. В. Довнар-Запольського в Університеті св. Володимира свідчить, що його діяльність надзвичайно сприяла створенню наукової школи.

Романовський В. О. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время // Alma Mater – Т. 1 – С. 292.

Полетика. Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1278, арк. 133.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 141.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 479, спр. 6, арк. 6.

2. 2. Період найвищої активності в діяльності школи (1911 – 1915).

Попередній період діяльності київської історико-економічної школи був надзвичайно важливим, фактично те що було реалізовано в перше десятиріччя діяльності історико-етнографічного гуртка власне і зробило можливим існування такого явища як київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського. Але все це було лише своєрідною підготовкою до часу найвищої активності в діяльності київської історико-економічної школи.

Влітку 1911р. в Новгороді відбувся XV Археологічний З'їзд. На цей з'їзд з Києва відправились дві групи учнів М. В. Довнар-Запольського. Перша – екскурсанти з членів гуртка (студенти університету) та кілька слухачок Київських жіночих курсів з числа гостей гуртка¹³⁰. В Новгороді екскурсанти познайомились із старожитностями, були присутніми на засіданнях з'їзду¹³¹. Зокрема, вони оглянули Спасо-Нередицьку церкву, Новгородський Кремль, Софійський собор, міський музей, а також комітет з'їзду організував огляд двох монастирів Антонієвого та Юрієва¹³². Для цієї групи представників гуртка відвідини Новгорода були цілком успішними: крім багатой екскурсійної програми на засіданнях з'їзду вони познайомились з новими напрацюваннями російських вчених в історії, етнографії, археології та інших суміжних дисциплінах. Але ще більш вдалим вояж до Новгорода виявився для іншої групи учнів Митрофана Вікторовича, яка складалася переважно з професорських стипендіатів Університету св. Володимира. Вони вже безпосередньо брали участь в цьому науковому форумі і виголосили ряд доповідей: А. М. Гневушев “Дворцовая выть в Новгородской земле”, Б. Г. Курц “Иоганн де Родес и его донесения о Московском государстве” та “Кильбургер и его сочинение о русской торговле во второй половине XVII в.”, Є. Д. Сташевський “Пятна 142 г. и торги и промыслы Московского государства”, Н. Д. Полонська “Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива князей Куракиных и Чичериных” та “О древнейших старо-русских церквях”. Згодом за результатами з'їзду було зазначено що

Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Унивeрситeтe Св. Влaдимиpа зa 1911/12 учебный год // Унивeрситeтские Известия. – 1914. – № 10. – С. 12.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3500, арк. 25.

Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Унивeрситeтe Св. Влaдимиpа зa 1911/12 учебный год // Унивeрситeтские Известия. – 1914. – № 10. – С. 13–14, 21–22.

В 1911 році гуртківці заснували музей¹³³. Його колекція складалася як з пожертв членів гуртка так і сторонніх осіб. Наглядав за музеєм С. П. Вельмін¹³⁴. Вже через рік постало питання про його розширення. Університет надав музею більш зручну аудиторію та виділив кошти на купівлю шафи і двох вітрин для зберігання монет і старовинних грамот¹³⁵.

Наприкінці 1912/13 навчального року гурток у зв'язку з наближенням десятиріччя своєї діяльності утворив комісію для організації відзначення цієї дати¹³⁶. Святкування вдалося і стало приводом для того, щоб підвести певні підсумки діяльності. 30 вересня 1913 року, о восьмій годині вечора, в Х аудиторії Київського Комерційного інституту (директором якого був Довнар-Запольський) відбулося урочисте засідання¹³⁷. На ньому були присутні декан історико-філологічного факультету професор М. М. Бубнов, професор І. В. Шаровольський, приват-доценти В. П. Клінгер і В. А. Розов, а також бібліотекар університету В. О. Кордт. До дня свого десятиріччя гурток отримав кілька вітальних телеграм, серед них було й поздоровлення від міністра освіти Л. А. Кассо¹³⁸. На урочистому засіданні було прочитано звіт про десятирічну діяльність гуртка, й зроблено повідомлення Є. Д. Сташевського: "К вопросу о стоимости воеводского управления на севере в XVIII в.", а П. П. Смирнов поділився з присутніми спогадами про виникнення історико-етнографічного гуртка¹³⁹. Крім того, було прийнято рішення відзначити річницю утворення гуртка випуском ювілейного збірника статей, присвяченого М. В. Довнар-Запольському.

ДА м. Києва, ф.16, оп.448, спр.185, арк.1-3.

Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др. студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве) / (Под ред. М.В. Довнар-Запольского). – Киев. – Вып. 7. – 1915. – С. 183.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 448, спр. 185, арк. 1-3.

Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др. студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве)/ Под ред . М.В.Довнар-Запольского. – Вып. 7. – Киев, 1915. – С. 178.

ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1.спр. 22. арк. 3.

Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др. студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве)/ Под ред . М.В.Довнар-Запольского – Вып. 7. – Киев, 1915. – С.181.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 371, арк. 62.

До свого десятиріччя історико-етнографічний гурток підійшов маючи неабиякі успіхи. За десять років діяльності гуртка відбулося 64 засідання, через гурток пройшло більше ста студентів. Чимало з них отримали досвід роботи з архівними матеріалами в сховищах Москви, Санкт-Петербургу, Києва, Катеринослава¹⁴⁰. Це дало привід не лише для святкових заходів, але й для підняття нарешті питання про організацію гуртком власного друкованого органа. Такий крок мав досить серйозні передумови. До цього часу члени гуртка публікували свої статті частіше за все в “Университетских Известиях” – загально університетському виданні, де друкувалися всі вчені Університету св. Володимира. Але штат університету, відповідно і наукова активність невпинно зростали. На 1911 рік об’єм однієї книги “Университетских Известий” порівняно з кінцем XIX століття зріс з 10-12 друкованих аркушів до 25-30, і не дивлячись на це редакція була переповнена матеріалами¹⁴¹. Рада університету була змушена вжити заходи що мали зменшити навантаження на редакцію. Зокрема вона постановила: “Придерживаться строго тех же правил 5 января 1879 года в отношении того, чтобы в “Известиях” печатались сочинения и диссертации лиц, принадлежащих к составу университета и те сочинения студентов, которые удостоены награды золотой медалью и признаны факультетами, заслуживающими помещения на страницах “Известий” ”¹⁴². Але навіть з публікацією медальних робіт виникали проблеми з огляду на те, що затримувався друк дисертацій роботам студентів доводилося довго чекати своєї черги. Коли та надходила доводилося скорочувати чи самі роботи, чи додатки до них, чи взагалі не друкувати додатки¹⁴³. А останнє було просто неможливим оскільки особливістю історичної школи М. В. Довнар-Запольского є ґрунтовне використання історико-статистичного методу, і як результат численні статистичні таблиці органічно доповнювали дослідження. Обмеження друку в “Университетских Известиях” ще сильніше било по гуртку з огляду на те, що Києві не було інших видань де можна було б друкувати роботи студентів.

Отчет о десятилетней деятельности Студенческого Историко-Этнографического Клуба при Университете Св. Владимира // *Alma Mater ...* – С. 383 – 389.

Протоколы заседаний Совета Императорского Университета Св. Владимира 27 мая, 22 августа и 2 сентября 1911 года. // *Университетские Известия.* – 1912. – № 3. – С. 102.

Там само. – С. 106.

Протоколы заседаний Совета Императорского Университета Св. Владимира за 1913 г. // *Университетские Известия.* – 1915. – № 3. – С. 133.

Для київської школи економічної історії потреба друкувати результати своїх досліджень стала доволі нагальною, оскільки її наукова продуктивність значно зросла. Зокрема, в 1913 році М. В. Довнар-Запольський пише: "... и последними 2 – 3 годами я особенно дорожу, как такими, которые привели меня и моих учеников к наиболее важным научным результатам"¹⁴⁴. Він змушений був звернутися до Ради університету з доповідною запискою 29 травня 1913 року¹⁴⁵. Митрофан Вікторович розповів, що члени гуртка надрукували 21 найменування книг і статей, 53 такі роботи надрукували його учні що закінчили Університет св. Володимира. Крім того він зазначив: "В настоящее время совершенно закончены и частью могут быть сданы в печать девять студенческих работ, из которых три представляют собой обширные исследования, в значительной части, основанные на архивном материале. Две довольно обширные работы уже мною одобрены к печати и заканчиваются авторами их; на будущее время предположен ряд работ, для выполнения которых некоторые студенты этим летом отправляются в архивы"¹⁴⁶. Отже, гурток мав безперечні успіхи, які варті були того щоб Рада звернула на нього увагу. Окрім того в гуртку накопичились студентські наукові роботи, які досить важко було надрукувати в Києві. Рада університету підтримала М. В. Довнар-Запольського і в свою чергу звернулася до Міністра освіти виділити тисячу рублів на друк робіт що накопичились і п'ятсот рублів виділяти щорічно¹⁴⁷.

Слід було чекати відповіді Міністерства освіти, але гуртківці не стали цього робити. В травні 1913 року вийшов перший збірник статей гуртка¹⁴⁸. Тобто ще до звернення М. В. Довнар-Запольського до Ради університету. Повна назва друкованого органу гуртка була "Сборник статей членов Студенческого Историко-Этнографического кружка при Университете Св. Владимира под руководством проф. М. В. Довнар-Запольского", скорочена назва "Сборник статей". В перший випуск "Сборника статей" увійшли роботи: П. В. Орлова "Пришлые рабочие в Москве в XVII в.", Д. Н. Богородицкого "Очерк торговли Нижнего-Новгорода за XVI – XVII вв.", А. М. Гневушева "Новгородская выть в землях дворцовых в XVII в.", М. Ф. Яницького "Торговля пушным товаром в XVII в.", С. Г. Коломинского "Торговля солью на Руси в XVI – XVII вв. и общее состояние соляных промыслов в указанный период времени". Перший збірник був цілком

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 401.

Протоколы заседаний Совета Императорского Университета Св. Владимира за 1913 г. // Университетские Известия. – 1915. – № 3. – С. 128.

Там само. – С. 132.

Там само. – С. 128.

Отчет о десятилетней деятельности Студенческого Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира // Alma Mater – Т. 1 – С. 389.

Міністерство народної освіти з розумінням поставилось до аргументів Митрофана Вікторовича і призначило гуртку субсидію в 500 рублів на рік, й погодилося передати тисячу. Це була надзвичайно важлива подія для

Ця подія позитивно вплинула на наукову продуктивність гуртка. Після першого випуску “Сборника статей” в досить короткі строки почали готуватися до друку інші випуски. Всі книги “Сборника статей” можна поділити на дві групи: до першої належить друк окремих монографічних досліджень, друга група це власне і є збірники статей. Зокрема в якості випусків “Сборника статей” вийшли такі монографічні дослідження членів гуртка: другий випуск П. В. Клименко “Западно-русские цехи XVI – XVIII вв .”, четвертий випуск М. Ф. Яницький “Экономический кризис в

Значно посилилась підготовка нової генерації вчених історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського внаслідок кадрових змін що відбулися на кафедрі російської історії. Власне на ній було дві професорські кафедри, одну після В. Б. Антоновича займав М. В. Довнар-Запольський, інша тривалий час залишалася незайнятою. Поважаючи традицію Митрофан Вікторович не виступав за скасування останньої, але за словами його учня П. П. Смірнова намагався займати обидві кафедри, або принаймні півтори. Певним чином “заполнением пустоты” служив приват-доцент В. Ю. Данилевич. Він був як і М. В. Довнар-Запольський учнем В. Б. Антоновича¹⁴⁹

В цей період учнями М. В. Довнар-Запольського були захищені перші дисертації. На початку 1913 року від Університету св. Володимира Міністерство освіти стало вимагати заміщення другої кафедри історії Росії. М. В. Довнар-Запольський запропонував Є. Д. Сташевському надрукувати магістерську дисертацію, захистити її в досить короткий термін і висунути свою кандидатуру на конкурс по заміщенню кафедри. Дисертація мала бути надрукована на початку травня 1913 року а вже в кінці цього місяця розраховували провести диспут. Дисертант став дуже швидко готувати книгу і відповідно це позначилось на якості роботи. Сам Євгеній Дмитрович визнавав величезний ризик підготовки за один місяць книги в 400 сторінок з питань, якими він частково зовсім не займався, а частково ледь ухопив¹⁵⁰. Однак, оскільки опонентам потрібен був час для роботи з книгою то влаштувати захист весною не вдалося, факультет вирішив перенести розгляд питання на осінь¹⁵¹. В жовтні 1913 році вийшла розгромна рецензія на книгу Є. Д. Сташевського авторитетного московського вченого С. Б. Веселовського, проблема організації захисту значно ускладнилась. Зважаючи на актуальність дослідження факультет допустив його до захисту¹⁵³.

Диспут обіцяв бути скандальним, власне частково він таким і був, але В. С. Іконніков та М. В. Довнар-Запольський, які опонували першими, не виступали з різкою критикою. Третій опонент В. Ю. Данилевич, який в результаті оголошення конкурсу втрачав кафедру, що він де-факто займав, керуючись головним чином рецензією С. Б. Веселовського почав досить гостро критикувати дисертанта. Іноді використовуючи вирази на кшталт “квалифицированный плагиат”. Публіка поставилася до опонента досить неприязно і наслідків для дисертанта його виступ не мав. На шостій годині диспуту слово взяв ще один опонент П. П. Смирнов, який також гостро критикував книгу, але 9 голосів проти 1 (В. Ю. Данилевича) і Є. Д. Сташевський отримав звання магістра російської історії¹⁵⁴. В 1914 році, значно спокійніше, магістерську дисертацію “Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией” захищає Г. А. Максимович¹⁵⁵.

Підбиваючи певні підсумки діяльності гуртка М. В. Довнар-Запольський в 1915 році писав: “За течение этого времени членами Кружка рядом поколений студенческой молодёжи и частью профессорскими стипендиатами напечатано более 50 научных работ из которых многие представляют собой весьма солидные и по объёму и по значению научные работы. Главной задачей научной деятельности руководимого мною Кружка является изучение наиболее трудных и неразработанных вопросов истории

Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др. студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве)/ Под ред . М.В. Довнар-Запольского.) – Вып. 7. Киев, 1915. – С. 187, 195, 208.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 308–310.

Рецензия С. Б. Веселовского на книгу Е. Д. Сташевского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – № 10. – С. 358–380.

Киевская Мысль. – 1917. – № 17. – С. 3.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 320–321.

хозяйства и социальной истории Московского периода”¹⁵⁶. В 1913 році М. В. Довнар-Запольський вказав в листі до попечителя Київського учбового округу, що його учнів вже визнають науковою школою¹⁵⁷. На нашу думку, головним підсумком дослідженого вище періоду є, саме це, поява згадок про наукову школу М. В. Довнар-Запольського.

Підсумовуючи все вищевикладене вважаємо за необхідне відзначити, що головними рисами цього періоду історії Київської історико-економічної школи було широке розгортання наукової роботи її представниками, активний друк результатів цієї роботи, чому сприяла видавнича діяльність історико-етнографічного гуртка. Також старші з учнів М. В. Довнар-Запольського стають активними його помічниками у формуванні наукової школи. Крім того, київська школа економічної історії в означений період вже цілком сформована і визнається науковою школою в колі російських істориків.

2. 3. Завершальний етап функціонування наукової школи М. В. Довнар-Запольського (1915 – 1919 рр.).

Час з 1915 по 1919 рік характеризується впливом негативних факторів, що заважали нормальній роботі як Університету св. Володимира, так і історико-етнографічного гуртка. Перша світова війна, яка розпочалась в 1914 р., спочатку особливо не позначилась на його роботі. Про це писав В. М. . Базилевич іншому колишньому члену гуртка М. К. Зерову. З початку осіннього семестру 1914 року до першого грудня того ж року відбулося чотири засідання гуртка¹⁵⁸. Але вже в осінній семестр 1915 року робота Університету св. Володимира зазнала змін. Влітку 1915 року надійшов наказ за 10 – 15 днів всім навчальним закладам залишити Київ. Хоча німці були на відстані трьохсот верст від Києва й ближче не підходили, місто охопила паніка, населення почало масово його залишати. Через деякий час централізовано за державний кошт почалася друга хвиля евакуації. За небажання залишити місто службовців звільняли з роботи, так під примусом в першу чергу до Саратова вивезли Університет св. Володимира.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1285, арк. 89.

ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1.спр. 25. арк. 9.

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 400.

В евакуації Університет св. Володимира проводив заняття в приміщеннях новоствореного Саратовського університету. Навчальний процес в Саратові проходив менш напружено, ніж у Києві. Лекцій було небагато. Викладачі читали свої курси в прискореному порядку і їхали до Києва. Іспити можна було здавати достроково, не чекаючи того, коли читання курсу буде закінчено¹⁵⁹. Історико-етнографічний гурток працював в приміщенні музею Саратовської архівної комісії¹⁶⁰. Учень М. В. Довнар-Запольського М. Полетика в своїх спогадах говорить що науково-дослідна робота на семінарах і в гуртках в Саратові відійшла на другий план¹⁶¹. Частково це твердження є вірним, але в весінньому семестрі 1916 року гурток провів не менше чотирьох засідань. На них з своїми доповідями виступили Є. М. Подгурбуновська¹⁶², О. Ю. Гермайзе, Н. П. Голубовська¹⁶³, І. М. Каманін, В. Т. Сливак¹⁶⁴, В. М. Зуммер, М. В. Довнар-Запольський¹⁶⁵. Труднощі роботи все ж таки долалися, вже осінній семестр 1916 року Університет св. Володимира проводив в Києві, але евакуація стала лише першим випробуванням.

Хоча гурток значно активізував свою роботу в 1915 році, він не отримав очікуваних асигнувань¹⁶⁶. Розуміючи, які це може мати для гуртка згубні наслідки, М. В. Довнар-Запольський починає боротьбу за збереження фінансування. В тому ж році він пише до Міністра освіти листа в якому зазначає, що коштів які виділяло Міністерство освіти вистачило лише для оплати друку 6 й 7 випусків “Сборника статей” та частково для оплати “Юбилейного сборник статей” 3, 4, 5 випусків, частину коштів внесли члени гуртка. Асигнування міністерства за 1915 рік не вистачить навіть для оплати минулих випусків “Сборника статей”, а члени гуртка підготували до друку ще кілька нових великих робіт: В. М. Базилевич “Тульская окраина в XVI и XVII веке”, С. Г. Грушевський “Коломенский уезд в XVI веке”, П. К. Федоренко “Положение крестьян Черниговской губернии накануне раскрепощения”, а також ряд невеликих рефератів вартих друку¹⁶⁷. Митрофан Вікторович висловив переконання що гурток повністю виправдав сподівання міністерства, крім того: “Наконец я выражаю убеждение, вполне к моей радости оправдавшиеся, что отпуск специальных средств на научную деятельность Клуба произведет на студентов моего семинария

ІР НБУ ф. XXXV, № 436, арк. 1.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... – С. 334–335.

Полетика. Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt

Саратовский Вестник. – 1916. – № 23. – С. 3.

Полетика. Н. Воспоминания: <http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt

Саратовский Вестник. – 1916. – № 23. – С. 3.

Там само. – 1916. – № 75. – С. 3.

Там само. – 1916. – № 77. – С. 4.

Там само. – 1916. – № 94. – С. 3.

наилучшее впечатление и усилит продуктивность их работ”¹⁶⁸. Міністерство освіти принципово не заперечувало необхідність фінансувати видавничу діяльність історико-етнографічного гуртка, але бажало б перекласти цей обов’язок на Університет св. Володимира¹⁶⁹. Річ для того часу звичайна, так як університет мав власні джерела фінансування дуже часто розмежування фінансових зобов’язань між ним та Міністерством освіти ставало предметом довгих з’ясування. Намагаючись прискорити вирішення справи в 1915 році М. В. Довнар-Запольский зустрічався з товаришем Міністра освіти в Саратові, а в 1916 р. їздив до Петрограду, де зустрічався з Міністром освіти і знову піднімав це питання¹⁷⁰. Однак проблема так і не була вирішена. Незважаючи на труднощі, Митрофан Вікторович шукав шляхи вирішення цього питання, зокрема, в кінці 1916 року, коли члени гуртка підготували черговий збірник статей, він запропонував надрукувати випуск “Сборника статей” як номер “Университетских Известий”. До цього збірника мали увійти статті: Фаворського “Город Балахна во второй половине XVII века”, Радзіковського “Экономические взгляды Ордина-Нащокина”, Тищенко “Эльтонская солепромышленность в XVII веке”, Бернадского “Экономические взгляды Максима Грека”, Курінного “К вопросу о пряслицах”, а також “Отчеты Историко-этнографического Кружка” та “Отчеты об архивных занятиях профессорских стипендиатов и студентов”¹⁷¹. На жаль цей проект не вдалося реалізувати.

VIII випуск “Сборника статей СИЭК” вийшов в 1916 році. До вшанування тисячоліття з дня смерті Володимира Святого (1915 р.) гурток готувався видати збірник статей “освещающих эпоху принятия христианства”¹⁷². Однак, скоріше за все через брак коштів збірник не вийшов а вийшла брошура-стаття Н. Голубовської “Владимир святой, великий князь киевский”¹⁷³. Ця робота була останньою в видавничій історії гуртка, вир революційних змін в Російській імперії не дозволив гуртку повернутися до видавничої діяльності. Слід зазначити що не зупинка фінансування з боку міністерства стала головною причиною припинення видавничої діяльності гуртка. Війна а згодом революційні події призвели до значного підвищення цін на друк, якщо в 1916 році ціни на послуги друкарні зросли на 50-60 відсотків, то в 1917 році вони зросли в кілька разів. Члени історико-

ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1, спр. 25, арк. 11.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1252, арк. 113.

Там само. – Арк. 113–114.

Там само. – Арк. 112.

Довнар-Запольский. М. В. Вынужденные разъяснения// Alma Mater ... – Т. 1 – С. 190.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 342, спр. 193, арк. 84.

Багато неприємностей київській історико-економічній школі та її лідеру М. В. Довнар-Запольському завдала “справа Сташевського”. Вона розпочалася ще 1912 року, коли стало відомо що з московського архіву Міністерства юстиції зникли кілька документів. Останнім з документами працював учень М. В. Довнар-Запольського Є. Д. Сташевський, і логічно що він опинився серед підозрюваних у крадіжці. Сам Євген Дмитрович спочатку всіляко заперечував свою причетність до цього¹⁷⁴. Але влітку 1913 року в архіві Міністерства юстиції його впіймали при спробі вкласти в справу зниклі документи. В подальшому з’ясувалося що між 1908 – 1912 роками з трьох архівів м. Москви Є. Д. Сташевський викрав 319 різних документів¹⁷⁵. В Києві було мало відомо про “діяльність” молодого вченого і він продовжував успішно робити свою кар’єру. Міністр освіти звернувся до ректора університету, в листі виклавши подробиці справи та з пропозицією розглянути вчинок молодого вченого на Раді Університету св. Володимира. Але міністерство не отримало жодної відповіді від ректора університету М. М. Цитовича. А окремі київські професори, за свідченням товариша Міністра освіти В. Т. Шевякова, приїжджали до Петербургу і прохали закрити справу, аргументуючи це загрозою скандалу. Товариш Міністра освіти В. Т. Шевяков відвідав Університет св. Володимира в Саратові та з’ясував що ректор М. М. Цитович та декан історико-філологічного факультету М. М. Бубнов також не бажають розголосу¹⁷⁶. Але іншою була позиція М. В. Довнар-Запольського, Митрофан Вікторович був обурений моральними якостями учня і заявив товаришу Міністра що це не можна залишати без розгляду¹⁷⁷.

Поступово у зв’язку з цією справою загострилася боротьба так званих “ліберальної” та “правої” професорських партій на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. В. Ю. Данилевич пише С. Б. Веселовському що обрання на кафедру російської історії Є. Д. Сташевського забезпечила права партія на чолі з Т. Д. Флоринським, С. Т. Голубевим, П. М. Ардашевим та М. В. Довнар-Запольським¹⁷⁸. Але скоріше за все В. Ю. Данилевич тільки через образу за втрату кафедри відніс М. В. Довнар-Запольського до правої професури. Н. Д. Полонська-Василенко пише що до 1911 року Є. Д. Сташевському робилися закиди з боку правої професури як учню М. В. Довнар-Запольського¹⁷⁹. Очевидно що якщо “права” партія негативно сприймає когось тільки тому що він учень М. В. Довнар-Запольського, сам Митрофан Вікторович не належав до правої партії а

Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 – 1921. – Київ., 1993. – С. 162.

Там само. – С. 165.

Е. Д. Сташевский – С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 351 – 353.

Дело Е. Д. Сташевского в документах // Alma Mater... . – Т. 1 – С. 154–155.

Позор наших университетов // Русское слово. – 1917. – № 8. – С. 5.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 336–337.

скоріше був близький до протилежної першій групі ліберальних професорів. Протистояння М. В. Довнар-Запольського з правими професорами, серед яких й ті чії імена пов'язують з організацією чорносотенних організацій в Україні, часом було доволі гострим. Н. Д. Полонська-Василенко пише що негативне ставлення консервативних й реакційних кіл серед академічних діячів до М. В. Довнар-Запольського зростала пропорційно росту його популярності серед молоді. Переслідувань зазнавали його учні, зокрема, куратори шкільних округів не давали їм посади в державних гімназіях Києва, не охоче їх брали й до приватних шкіл¹⁸⁰.

“Права” партія підтримала Є. Д. Сташевського, коли стало відомо про викрадення документів. Професор С. Т. Голубєв навіть поїхав зі Є. Д. Сташевським в Москву для посередництва в спілкуванні з архівним начальством. Директор архіву Міністерства юстиції С. О. Белокуров спитав С. Т. Голубєва: “Как факультет и совет решились провести на кафедру такого человека, как Сташевский?”. На що С. Т. Голубєв відповів: “Сташевский мелкий интриган, к тому же он ошельмован и у нас в руках, но он нам нужен, чтобы противопоставлять его в борьбе с более крупным и ловким интриганом – Довнар-Запольским”¹⁸¹. М. В. Довнар-Запольський зрозуміло не міг позитивно сприймати сусідство на одній кафедрі російської історії з учнем представником ворожого табору¹⁸². Але про обставини “справи Сташевського” М. В. Довнар-Запольський знав зі слів самого Є. Д. Сташевського¹⁸³. За твердженням М. В. Довнар-Запольського про викрадення документів він дізнався взимку 1915 р. в Москві, та подробиці в Саратові в весінньому семестрі 1916 року, до цього його відношення до учня було дружнім. Дізнавшись обставини М. В. Довнар-Запольський не міг не обурюватись, з цього приводу він пише: “Я имел основание возмущаться, как историк, много энергии потративший на дело охраны архивов, как учитель, обманувшийся в ученике, как лицо, письменно и устно ручавшееся в архивах за Сташевского, и следовательно такое, на которое могут падать неприятные подозрения”¹⁸⁴. Впевнено ми можемо стверджувати, що позиція групи “правих” професорів та М. В. Довнар-Запольського щодо подальшого розвитку “справи” абсолютно не збігали. За таких обставин Є. Д. Сташевський остаточно переходив в опозицію до М. В. Довнар-Запольського, а це в свою чергу ще більше загострювало протистояння.

В січні – лютому 1917 р. в столичних та київських газетах “Русское слово”, “Биржевые ведомости”, “Речь”, “День”, “Киевская мысль”,

Письма В. Е. Данилевича С. Б. Веселовському // Переписка... . – М., 2001. – С. 362.

Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916)// Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 42.

Палонская-Василенко Н. Даўнар-Запольскі. Зацёмкі да біаграфіі // З гісторыяй – С. 186.

Письма В. Е. Данилевича С. Б. Веселовському // Переписка... . – С. 365.

Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916) // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 43.

“Киевлянин”, “Русская воля”, “Новое время” були надруковані статті присвячені викладу обставин справи. В деяких з них були висловлені звинувачення в крадіжці Є. Д. Сташевським начебто існуючого документа початку XVII століття, який обмежував самодержавну владу Михайла Федоровича Романова та давав початок трохи не конституційному правлінню. Розголос відбувся, і Університет св. Володимира більше не мав змоги уникати розгляду справи. На засіданні Ради університету 20 січня 1917 року прийнято рішення рекомендувати Є. Д. Сташевському піти в відставку. А 25 січня 1917 року рада професорів Київського комерційного інституту прийняла рішення заборонити Є. Д. Сташевському до реабілітації читати лекції¹⁸⁶. Але критика преси була направлена не тільки проти Є. Д. Сташевського, а також проти ректора університету М. М. Цитовича, декана історико-філологічного факультету М. М. Бубнова, професорів С. Т. Голубєва, П. М. Ардашева за бажання: “... потушить скандальную историю с профессором Е. Д. Сташевским”. І хоча принаймні керівництво Університету св. Володимира лише намагалося уникнути шкоди репутації навчального закладу, преса звинувачувало всіх дійових осіб в політичних мотивах¹⁸⁷. На засіданні Ради університету 27 січня 1917 року ректор університету М. М. Цитович оголосив про бажання піти у відставку у зв’язку з публікаціями преси¹⁸⁸. В розголосі стали звинувачувати М. В. Довнар-Запольського і деякі професори почали вимагати відставки Митрофана Вікторовича¹⁸⁹. Достеменно невідомо, хто повідомив пресі конфіденційну інформацію, але слідчий другої дільниці міста Києва, ґрунтуючись на результатах попереднього слідства, дійшов до висновків що: “... профессор Митрофан Викторович Довнар-Запольский является вдохновителем поднятого против Сташевского похода печати и что он, Довнар-Запольский принимал, в личных своих целях, все меры к тому чтобы дело о документах в виде несоответствующем действительности, извращенном и несомненно порочащим честь и доброе имя Сташевского сделалось достоянием печати и общества”¹⁹⁰. П. П. Смірнов ще в 1913 році не вірив, що справа про викрадення буде замовчана оскільки М. В. Довнар-Запольський: “... любит сенсацию и шум”¹⁹¹. Нарешті відомо що М. В. Довнар-Запольський причетний до розповсюдження інформації про, насправді неіснуючу, записку від імені московських професорів “Позор русских университетов”, в якій ті начебто засуджують вчинок Є. Д. Сташевського. Таким чином є всі підстави

М. В. Довнар-Запольський. Вынужденные разъяснения // *Alma Mater...* . – Т. 1 – С. 186 – 187.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович – С. 150.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // *Переписка...* . – С. 336.

Ученый вор // *Русское слово*. – 1917. – № 19. – С. 4.

Сага о правой профессуре Университета св. Владимира // *Alma Mater...* . – Т. 1 – С. 173.

Дело Е. Д. Сташевского в документах // *Alma Mater...* . – Т. 1 – С. 154–151.

Але позиція М. В. Довнар-Запольського стане абсолютно зрозумілою, якщо розглянути ту шкоду яку завдала справа Є. Д. Сташевського київській історико-економічній школі. Після того як кафедру російської історії в Київському університеті отримав М. В. Довнар-Запольський, місцева школа істориків дуже зближується з московською школою¹⁹². Відносини будувались досить довгий період і не без користі для київської історико-економічної школи. Учні М. В. Довнар-Запольського дуже часто ще студентами починали працювати в московських архівах. В Москві вони користувалися порадами й допомогою московських професорів, вже говорилося що найчастіше це були працівники архіву Міністерства юстиції проф. Д. В. Цветаєв та С. А. Белокуров¹⁹³.

Окремо заслуговує на увагу допомога С. Б. Веселовського. Він сприяв науковим пошукам ще першій групі учнів М. В. Довнар-Запольського, які працювали в московських архівах в 1909 році (найбільш вірогідно П. П. Смірнов, Є. Д. Сташевський, А. М. Гневушев – *К. Д.*)¹⁹⁴. Спілкування з П. П. Смірновим та А. М. Гневушевим поступово переросло в дружбу. З часом ця допомога стає систематичною та постійною. Зокрема в 1912 році Є. Д. Сташевський пише С. Б. Веселовському: “Под вашу эгиду Киевский университет отдает на это лето ряд своих студентов. Об этом вы будете получать письма от Довнара, меня и П. П. Смирнова. Укажите им то, что не можем указать мы, и обратите на них свое внимание”¹⁹⁵.

На початок ХХ століття система зберігання архівних джерел була далекою від досконалості. Окремі архівні фонди описувались десятиріччями, значні масиви документів залишалися неописаними. За цих умов допомога досвідченого вченого, такого як С. Б. Веселовський для початківців була безцінною. Крім безпосередньої допомоги в наукових пошуках С. Б. Веселовський надавав розкішну можливість починаючим неформального спілкування з корифеями російської історіографії. До революції 1917 року він був доволі забезпеченим, а тому мав можливість час від часу влаштовувати своєрідні вчені зібрання куди потрапляли: “... и светила исторической науки, и незрелая молодежь, столичные историки и заезжие провинциалы”¹⁹⁶. Фактично студенти мали можливість відчувати що вони також є членами досить вузької корпорації істориків початку ХХ ст.

Письма Л. Н. Яснопольского С. Б. Веселовскому // Переписка... – С. 499.
Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... – С. 153.

Дубровский А. М. Ученый и его наука в письмах // Переписка... – С. 12.
Сборник статей студентов историко-этнографического кружка и др. студенческих работ (при имп. Университете св. Владимира в Киеве) / (Под ред. М.В.Довнар-Запольского). – Вып. 7. – Киев, 1915. – С. 187, 195, 208.
Переписка с М. А. Дьяконовым // Переписка... – С. 101.

За умов такого зближення звістка що один з істориків Києва кілька років методично обкрадав московські архіви викликала негативну реакцію серед московських професорів. Вражав власне не стільки факт крадіжки як відношення київських професорів до неї (вище зазначалося що кияни намагалися уникнути розгляду справи)¹⁹⁷. Це не сприйняття втілилось в конкретні рішення, зокрема через скандал М. В. Довнар-Запольського вирішили усунути від співпраці з “Русским историческим журналом” як і Є. Д. Сташевського, це відбулося ще влітку 1916 року коли навіть не було публікації в пресі¹⁹⁸. С. Б. Веселовський посварився з представниками кафедри російської історії Університету св. Володимира¹⁹⁹. Після “реабілітації” Є. Д. Сташевського П. П. Смірнов писав: “Последствие реабилитации: в Москве невозможно будет не только работать – работать “киевской школе историков” там и теперь трудно, но и показаться”²⁰⁰. Таким чином, через поведінку Є. Д. Сташевського розривалися вже традиційні зв’язки, фактично стає надзвичайно ускладненою співпраця київської та московської шкіл.

Ще одним негативним наслідком “справи Сташевського” є надзвичайне загострення протистояння між групами професорів в Університеті св. Володимира. Це свою чергу відбивалося на учнях М. В. Довнар-Запольського, а також на проектах що намагався започаткувати Митрофан Вікторович.

З початком революційних подій 1917 року М. В. Довнар-Запольський був змушений припинити викладання в створеному ним же Київському комерційному інституті. Студенти не допустили його в приміщення навчального закладу, а з часом встановили контроль над тим хто іде до нього, затримували на вулиці, обшукували. За словами Н. Д. Полонської в Київському комерційному інституті: “... діяли в дружньому контакті агітатори з єврейського студентства та професор Сташевський”²⁰¹. Це протистояння змусило М. В. Довнар-Запольського фактично розірвати стосунки з цим навчальним закладом. Коли в кінці 1917 року декан економічного факультету звернувся до Митрофана Вікторовича з проханням відновити викладання в Київському комерційному інституті, М. В. Довнар-Запольський відмовився посилаючись на важку хворобу, а також на те що: “...преподавание в истекшем полугодии шло ненормально”²⁰². Так само майже припинилося викладання в Університеті св. Володимира. Там студенти також не пустили до приміщення університету ректора М. М. Цитовича, всі аудиторії перетворилися на зали для мітингів. Натомість

Е. Д. Сташевский – С. Б. Веселовскому // Переписка... . – М., 2001. – С. 347–348.

Дубровский А. М. Ученый и его наука в письмах // Переписка... . – С. 8.

Веселовский С. Б. Дневники // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – С. 89.

Письма В. Н. Бенешевича С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 283.

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 337.

Сага о правой профессуре Университета св. Владимира // Alma Mater... . – Т. 1 – С. 155.

Перші спроби заснувати Київський археологічний інститут (КАІ) були зроблені групою київських вчених ще в 1909 – 1911 рр.²⁰³. Але фактично ніяких дій в подальшому ініціативною групою не робилося, тому в 1914 році Міністерство освіти звернулося до Університету св. Володимира щоб дізнатися чи не залишили засновники думки про відкриття цього інституту. Декан історико-філологічного факультету М. М. Бубнов фактично усунув факультет “как учреждение” від цієї ідеї. Академік В. С. Іконников також відмовився займатися питаннями організації Київського археологічного інституту. Ідея власне й могла закінчитися нічим, але ініціативу по створенню КАІ на себе взяв гурток істориків та археологів зібраний М. В. Довнар-Запольським²⁰⁴. Вже тоді окремі вчені вважали що викладання має бути лише українською мовою, а тому вороже ставились до ідеї створення цього інституту М. В. Довнар-Запольським²⁰⁵.

30 серпня 1917 року Тимчасовий уряд дозволив заснувати КАІ, а 27 жовтня відбулося перше організаційне засідання членів-засновників КАІ. На ньому одноголосно обрали директором КАІ М. В. Довнар-Запольського. Розпочати заняття в новому навчальному закладі вдалося лише 3 листопада 1918 року, навчання проводилося спочатку на двох відділеннях археологічному та археографічному, через деякий час виокремився відділ історії мистецтв, та було відкрито етнографічне відділення. Викладачами КАІ поряд з відомими вченими були учні М. В. Довнар-Запольського: Н. Д. Полонська, Б. Г. Курц, П. П. Смірнов, Г. А. Максимович, П. В. Клименко, В. О. Романовський, В. М. Базилевич²⁰⁶, члени історико-етнографічного гуртка Ф. Л. Ернст, В. М. Зуммер²⁰⁷. Нажаль після того як департамент вищої школи Міністерства народної освіти Директорії взяв під свій контроль мовний режим в інституті, все діловодство мало вестись виключно державною українською мовою, М. В. Довнар-Запольський відмовився від виконання обов’язків директора КАІ²⁰⁸. В подальшому інститут працював з великими труднощами, фактично не отримуючи державної фінансової підтримки. В 1924 році він був закритий²⁰⁹.

В революційному для Росії 1917 році М. В. Довнар-Запольський працював над реалізацією ще одного проекту – створенням університету в Криму. Власне поки що, в 1917 році, працювали над створенням Таврійської філії Університету св. Володимира, яка згодом мала перетворитись на

Письма П. П. Смирнова С. Б. Веселовскому // Переписка... . – С. 339.

Полонська Н. Д. Революція 1917: Спогади // Alma Mater... . – Т. 1 – С. 133.

Нестуля О. О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К., 1991. – С. 47.

Матяш І. Перший... . – С. 55–56.

Полонська Н. Д. Революція 1917: Спогади // Alma Mater... . – Т. 1. – С. 135–136.

Матяш І. Перший... . – С. 56–65.

Матяш І.Б. Особа... . – С. 61.

самостійний університет. М. В. Довнар-Запольський був керівником делегації Київського університету, він представляв проект Таврійського університету 28 листопада на засіданні комісії при губернській земській управі в Симферополі²¹⁰. 10 травня 1918 року одночасно в Києві за участі П. П. Скоропадського та в Ялті була урочисто відкрита Таврійська філія Університету св. Володимира. Невгамовний М. В. Довнар-Запольський вже проводив активну роботу по відкриттю в Криму іншого університету²¹¹. В 1919 році в Керчі за ініціативою М. В. Довнар-Запольського та при підтримці кооперативів, а також міста був відкритий Боспорський університет. Основною особливістю цього навчального закладу була спрямованість на вивчення археології та історії мистецтва Криму. Уряд Врангеля не підтримував університет, він існував за рахунок приватних коштів, дуже постраждав при зміні влади. М. В. Довнар-Запольський та деякі інші професори були змушені залишити Крим²¹².

Певну роботу М. В. Довнар-Запольський проводить і в Києві. Зокрема, в 1918 р., за гетьманування П. Скоропадського, складено проект видання “Памятников по международно-правовой истории Украины (1648—1918)” (в шести випусках) редактором цього корпусу джерел мав бути Довнар-Запольський, допомагати йому в цьому мали його численні учні²¹³. Та обставини не дозволили реалізувати цей проект. В той же час неочікуваного розвитку набула справа видавничої діяльності історико-етнографічного гуртка. Влітку 1918 року Комісія у справах Вузів при Міністерстві освіти гетьманського уряду виділила історико-етнографічному гуртку дві тисячі рублів одночасно, а також постановила виділяти шістьсот рублів щорічно²¹⁴. Нажаль політична ситуація в Україні розвивалася так, що гуртку не вдалося скористатися цією можливістю.

Одним з останніх проектів М. В. Довнар-Запольського та його учнів була спроба організувати “Союз историков, археологов и архивистов”. В умовах загальної політичної активності вчені намагались створити організацію метою якої б було “объединение научных сил для наилучшего использования на благо науки и общества”. Одними з завдань цього новоутворення мало бути між іншим захист суспільних економічних та наукових інтересів своїх членів. На установчому зібранні союзу були присутніми М. В. Довнар-Запольський, його учні: В. М. Базилевич, Н. Д. Полонська, В. О. Романовський, Ф. Л. Ернст, М. П. Полетика та інші. Головував на зібранні і надалі представляв інтереси організації, також учень

Матяш І. Перший... . – С. 62.

Нестуля О. О. Понад усе ставив істину // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К., 1991. – С. 49.

Маркевич А. И. Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета // Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 13–14.

Непомнящий О. Основание Таврического университета // Alma Mater... . – Т. 2. – С. 135–136.

Вернадский В. И. О научной работе в Крыму в 1917 – 1921 гг. // Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 221.

М. В. Довнар-Запольського, Г. М. Білоцерковський. За своєю суттю союз істориків археологів і архівістів був чимось середнім між науковою та профспілковою організацією. Він мав неабиякі амбіції на розгортання наукової роботи та за своїм статутом мав право надавати звання вільного академіка²¹⁵. Однак, звісток про активну діяльність цієї організації ми не маємо. Швидше за все в важкий для киян 1919 рік, з частими змінами влади, можливість захищати свої інтереси була доволі відносною, тому союз перестав існувати.

В період з 1915 до 1919 року відразу кілька представників школи захистили свої дисертації. В 1918 році докторську дисертацію “Выборы и указы в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г.” захистив Г. А. Максимович²¹⁶. В листопаді того ж року магістерський ступінь за дві книги “Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса”²¹⁷ та “Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича”²¹⁸, а також статтю “Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в пол. XVII века”²¹⁹ отримав Б. Г. Курц²²⁰. Відразу після захисту магістерської дисертації він почав піднімати перед факультетом питання друку своєї докторської дисертації “Русско-китайские отношения”²²¹. Ця дисертація стала продовженням роботи Б. Г. Курца над медальним дослідженням. Друк медальної роботи в свій час зупинив М. В. Довнар-Запольський сподіваючись що пошуки Б. Г. Курца в московських архівах зможуть зробити дослідження значно цікавіше²²². Судячи з обговорення проблеми друку дисертації, вона була повністю готова. Борис Григорович прохав надрукувати в першу чергу першу частину дослідження до 300-тої сторінки. Але “Университетские Известия” не могли надрукувати таку об’ємну роботу. Зважаючи на ті проблеми з друком, які були в роки революції, коли

Оглоблин О. Буржуазна... . – С. 173–174.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 154.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1298, арк. 173–176.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1142, арк. 62.

Курц Б. Г. Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса. – М., 1914. – 268 с.

Курц Б. Г. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича. – К., 1915. – 607 с.

Курц Б. Г. Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в пол. XVII века // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1912. – № 3. – С. 72 – 105.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 479, спр. 27, арк. 43.

Важливою проблемою є питання локалізації складу Київської школи економічної історії. Представниця наукової школи М. В. Довнар-Запольського Н. Д. Полонська-Василенко вважала, що до школи входили: Г. А. Максимович, П. В. Клименко, П. П. Смирнов, Д. І. Дорошенко, Н. Д. Полонська-Василенко, Є. Д. Сташевський, Б. Г. Курц, О. Ю. Гермайзе, В. М. Базилевич, П. П. Курінний, О. П. Оглоблин²²⁴. Хоча Наталія Дмитрівна була пов'язана з школою лише певний період, а тому могла бути не знайомою з усіма її представниками, однак, думка Н. Д. Полонської-Василенко як безпосередньої учасниці подій безперечно заслуговує на увагу. Натомість, російський вчений С. І. Міхальченко відносить до школи М. В. Довнар-Запольського лише професорських стипендіатів Університету св. Володимира, тих кого Митрофан Вікторович залишив для подальшого навчання на кафедрі російської історії. На його думку це: Г. А. Максимович, А. М. Гнєвушев, П. П. Смирнов, Є. Д. Сташевський, Б. Г. Курц, П. В. Клименко, М. Ф. Яницький, С. Г. Грушевський, В. М. Базилевич, В. О. Романовський і єдиним виключенням у нього є згадка учениці Довнар-Запольського по ВЖК Н. Д. Полонської²²⁵. Однак, він не згадує професорських стипендіатів кафедри російської історії: Н. П. Голубовську²²⁶, В. Є. Фаворського²²⁷. На нашу думку, формальний критерій не може бути приводом для локалізації такого неформального об'єднання як наукова школа. Причина труднощів, що виникають кожного разу з визначення складу наукової школи в багатоманітній сутності такого цього явища. Наукова школа водночас виконує науково-освітні функції та науково-дослідні. Хоча написання наукових робіт є одним з елементів підготовки вченого, власне, можливий варіант за якого певний період своєї історії школа цілком успішно готує молодь до наукової роботи, однак, доробок школи не збільшується. Таким чином, молоді люди, хоча й отримують “школу” в сенсі певної сукупності навичок та вмінь, проте виявляють свої наукові здібності пізніше. Схожа ситуація деякий період часу була характерною для київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського. З'ясовуючи проблему складу наукової школи М. В. Довнар-Запольського слід пам'ятати, що процес

підготовки молодих вчених в цій школі був багатоступеневим досить потужним і добре організованим, через це коло її представників може бути

Коломієць Н. А. Назв. праця. – С. 46.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 56543. – С. 68.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 4-те вид. – К., 2002. – С. 33–34.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 141–142.

досить широким. Лише тільки через історико-етнографічний гурток за перші десять років його діяльності пройшло більше ста чоловік²²⁸, а враховуючи на скільки популярними були практичні заняття у М. В. Довнар-Запольського то кількість тих хто вчився у Митрофана Вікторовича методиці наукових досліджень є досить значною. Звичайно, не всі з них згодом були пов'язані з науковою роботою, однак, коло тих хто отримав “школу” від М. В. Довнар-Запольського в сенсі певної системи навичок і вмінь є надзвичайно широким. Серед досить значної кількості учнів М. В. Довнар-Запольського є значно менший колектив, що складався з тих хто виконував конкретні науково-дослідні програми наукової школи. Зокрема, в науковій школі М. В. Довнар-Запольського певна група вчених вивчала економічну історію Московської держави: Є. Д. Сташевський, П. П. Смірнов, А. М. Гнєвушев, Г. А. Максимович, Г. М. Білоцерковський, Б. Г. Курц, В. Є. Фаворський, М. Ф. Яницький, С. Г. Грушевський, В. М. Базилевич; інші вивчали історію економіки України XVII – XIX століть: Н. Д. Полонська, П. К. Федоренко, В. О. Романовський, О. Ю. Гермайзе, М. П. Полетика, М. Ф. Тищенко, О. П. Оглоблин, М. М. Ткаченко та знову ж таки Г. А. Максимович. Можливо наш список не є повним, але на нашу думку, це те коло вчених імена яких слід згадувати, коли йде мова про київську школу економічної історії як науково-дослідний колектив. Крім того М. В. Довнар-Запольським в Київському університеті було закладено основи декабристознавчої школи²²⁹.

В кінці 1919 року коли стала очевидною нова загроза окупації Києва більшовиками, частина професорів Університету св. Володимира залишила місто²³⁰. Саме тоді з Києва виїхав М. В. Довнар-Запольський²³¹, закінчивши таким чином найпродуктивніший в своїй кар'єрі київський період біографії. Подальша його робота була пов'язана з Харковом, Баку, Мінськом, Москвою, але до Києва він більше так і не повернувся²³². Після того як М. В. Довнар-Запольський розірвав зв'язки з Київським університетом існує думка, що його школа перестала існувати. І дійсно є всі підстави так говорити. Київська школа економічної історії за своєю суттю була школою лідерського типу, занадто багато залежало від її керманіча М. В. Довнар-Запольського тому вона не змогла залишитись життєздатною після втрати з ним зв'язків. Представники школи розпочали період самостійної наукової роботи, декому з них вдалося заснувати свої невеликі школи. Однак чи передавалися традиції київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського? Важко відповісти на це запитання однозначно. Певний відрізок часу,

Протоколи засідань Ради Університету 1917 р. // *Alma Mater* – С. 95.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 479, спр. 6, арк. 6.

Н. Ф. Яницький Отчет о 10 – летней деятельности кружка// Юбилейний збірник. – К., 1915. – С 2–8.

Ляпіна О. В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920 – 1933 роках: напрями і тенденції розвитку.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 129.

Спекторский Е. В. Столетие Киевского университета ... // *Alma Mater* – Т. 1 – С. 68.

першого десятиріччя радянської влади, коли в Україні відбувалася українізація учні М. В. Довнар-Запольського в Києві дуже часто виявлялися зайвими. Керівництво українських наукових установ ставилось насторожено до представників, як вважалося, російської історіографії, частина учнів М. В. Довнар-Запольського залишає Київ інші змінюють проблематику досліджень.

Підсумовуючи вище викладене зазначимо, що в період з 1903 по 1919 рік в Університеті св. Володимира була сформована київська історико-економічна школа М. В. Довнар-Запольського. Вона гуртувалась навколо двох інституцій історико-етнографічного гуртка при Університеті св. Володимира, та кафедри російської історії того ж університету. Наукова школа М. В. Довнар-Запольського в своїй історії мала кілька етапів: створення, активної діяльності та останній період свого існування. Характерною особливістю школи було вивчення економічної історії спираючись головним чином на історико-статистичні джерела. Після від'їзду з Києва її лідера М. В. Довнар-Запольського школа фактично припиняє своє існування, але окремі вчені продовжили дослідження в тому ж напрямку використовуючи дещо іншу методологію.

III. Науковий доробок школи.

3. 1. Теоретико-методологічні засади київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського.

Оцінка наукової успішності окремого вченого чи групи дослідників майже завжди пов'язана з аналізом їх наукового доробку. Особливо важливими є проблеми методології наукових досліджень, які відносяться до найскладніших в історіографії. Однак коли ми говоримо про наукову школу це питання набуває особливої гостроти. Спільні методологічні засади є однією з необхідних ознак за наявності яких певну групу вчених ідентифікують як наукову школу.

Школа, що досліджується нами мала характер лідерської а priori наукові погляди її лідера М. В. Довнар-Запольського мали величезний вплив на формування методології досліджень його учнів. Тому на початку ми зупинимось на аналізі його методологічних ідей.

На нашу думку, історія київської історико-економічної М. В. Довнар-Запольського розпочалася 20 вересня 1901 року, коли в стінах Університету св. Володимира Митрофан Вікторович прочитав свою вступну лекцію “Исторический процесс русского народа в русской историографии”. Ця лекція стала своєрідною програмою дій для М. В. Довнар-Запольського та його учнів і заклала ідейні підвалини розуміння історичного процесу на два наступні десятиріччя для київської школи економічної історії, тому ми досить докладно зупинимось на основних її положеннях. Вже сама назва лекції свідчить про непросте завдання, яке стояло перед молодим викладачем проаналізувати розвиток російської історичної науки та з'ясувати на які ідеї про історичний процес вона спиралась. Початок лекції дав відповідь чому лектор обрав саме таку постановку проблеми. Історична наука на той час перебувала в кризі, це викликало дискусію та поставило питання “о пересмотре исторического мирозерцания”. М. В. Довнар-Запольський переконаний, за таких умов кожний хто займається, або цікавиться історією має розібратися, що складає сутність історичного процесу²³³.

Митрофан Вікторович виділив два великих періоди еволюції російської історичної науки: перший період охоплює собою XVIII ст. і в XIX ст. закінчується М. М. Карамзіним; другий починається С. М. Соловйовим. Початковий етап розвитку російської історіографії майже не зацікавив М. В. Довнар-Запольського, вчений лише зазначив, що в історичній науці цього часу панували етико-націоналістичні погляди²³⁴. Значно більше він уваги приділив аналізу науки наступного періоду. М. В. Довнар-Запольський переконаний російська історіографія значну частину XIX ст. перебувала під впливом ідей Гегеля. Останнього Митрофан Вікторович цінить, але абсолютно не приймає його філософську систему. Гегеля він називає “величайшим схоластиком XIX в.”, для М. В. Довнар-Запольського є

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1299, арк. 207.

Довнар-Запольский Митрофан Викторович (1867 – 1934) // Историки России . Биографии. Москва, 2001. – С 435.

Звертається вчений і до актуальної на той час проблеми об'єктивності в історичній науці. Він стверджує, що відправною точкою в наукових пошуках для істориків слугували пануючі філософські та політичні ідеї, тобто думка відштовхувалась не від реального дослідження до загальної ідеї, а навпаки. Але такий висновок не повинен лякати: "... полный объективизм в истории – это призрак, за которым напрасно гоняется методология науки"²³⁵.

Висловлюючи власні методологічні погляди Митрофан Вікторович пропонує вихід у доповненні революційного в тогочасній науці гасла "назад к Канту" гаслом "назад к Марксу". Своєрідною даниною ідеям, що панували у минулому столітті є переконання М. В. Довнар-Запольського: формула прогресу, яка базується на важливому, або навіть домінуючому впливі економічного фактора на історію, буде неодмінно обґрунтована. Але на думку вченого помилково було б вважати, що це вже зроблено у працях К. Маркса, Ф. Енгельса та їх послідовників. Перспективний шлях у подальшій науковій роботі він бачить у поясненні історичного процесу, ґрунтуючись на дослідженні матеріальних факторів у їх взаємодії з факторами ідеологічними.

Що до методології на якій мають будуватися дослідження в майбутньому російська історіографія ще занадто мало зробила у цьому напрямку. М. В. Довнар-Запольський на завершенні говорить: "Быть может, такой вывод способен смутить: чтобы понимать и знать русскую историю, надо еще работать и ожидать работ других! Это зависит от взгляда. Но думается, что лучше, интереснее самому принимать участие в работе, чем получить все готовое. Если так, то мы живем с вами в счастливое для работы время и можем приступить к делу с глубокой верой в силу научной мысли". Виступ засвідчив: М. В. Довнар-Запольський вже має чіткий план роботи, та готовий стати науковим лідером для молоді. Студенти лекцію сприйняли захоплено і навіть влаштували Митрофану Вікторовичу овацію, іншою була реакція окремих професорів. Тодішній ректор університету професор Ф. Я. Фортинський зробив зауваження: "Ваше право быть каких угодно убеждений, но выступать с такими радикальными мыслями публично большая неосторожность для начинающего"²³⁷. Коментуючи вступну лекцію М. В. Довнар-Запольського варто зазначити, що місцями вона мала відверто популістський характер. Молодий викладач дуже бажав сподобатись студентам, і не завжди обирав засоби для досягнення мети, як згадував про нього учень В. О. Романовський: "... Митрофан Викторович не имел среди нас репутации принципиально твердого человека, не отступающего ни в политике, ни в морали от раз принятого направления"²³⁸. Кращого способу сподобатись студентам аніж загравання з ліворадикальними ідеями

напередодні революції 1905 року і годі було шукати. "Назад к Марксу" звучало водночас гучно і провокаційно. На нашу думку, ставлення М. В. Довнар-Запольського до марксизму повністю відображає наступна фраза:

Там само. – С. 173.

Там само. – С. 184.

Там само. – С. 184–186.

“Сознание простого факта, влияния производственных форм на исторический процесс, составляет важный поворот в направлении исторической мысли”²³⁹. Ця теза є фундаментальною для розуміння наукових поглядів М. В. Довнар-Запольського. Вчений запозичує у марксистів думку про домінуючий вплив економіки на історичний процес.

На формування методології та методики досліджень київської історико-економічної школи вплинув цілий комплекс факторів. Перш за все потрібно пам'ятати, що М. В. Довнар-Запольський сам вийшов з школи В. Б. Антоновича і погляди останнього безперечно мали вплив на учнів Митрофана Вікторовича. Зокрема, В. Б. Антонович виходив з позитивістської теорії багатоманітності факторів що впливають на історичний процес, при цьому вважав за можливе застосовувати для вивчення цього процесу данні різних наук, навіть якщо є потреба і природничих²⁴⁰. М. В. Довнар-Запольський також дотримувався схожих поглядів, і у цьому відношенні був позитивістом, але як вже зазначалося він шукав взаємодію між матеріальними та ідеологічними факторами. Однак, не слід перебільшувати зв'язок між школами В. Б. Антоновича та М. В. Довнар-Запольського. Сам Митрофан Вікторович писав, що для всіх представників школи В. Б. Антоновича: “основное содержание исторического процесса – социальный процесс”, але тут же обмовився про виняток, праці одного з учнів забарвлені економічною точкою зору на історичний процес, очевидно, натякаючи на себе²⁴¹. В розумінні історичного процесу на нашу думку було те провалля, яке відокремлювало одну наукову школу від іншої.

М. В. Довнар-Запольський загалом досить критично ставиться до зробленого російською історичною наукою²⁴². В вступній частині до книги “История русского народного хозяйства”, яка є першою в історіографії спробою написати економічну історію Росії, він говорить про це. Цей вступ дозволяє зрозуміти принципову відмінність, яка визначає місце київської історико-економічної школи в російській історичній науці. Методологічні пошуки цієї групи вчених були спрямовані переважно на дослідження історії економіки, тому, на нашу думку, значно більше має значення методологія історії народного господарства наукової школи М. В. Довнар-Запольського аніж її загально історичні погляди. В цьому контексті зрозумілим є те, що сам Митрофан Вікторович пов'язує перші кроки створення методології економічної історії з сороковими роками XIX століття, а саме з працями Фрідріха Ліста та появи “історичної школи в політекономії”. На позитивний

Оглоблин О. Буржуазна... . – С. 174.

Із спогадів Віктора Романовського (Пуб. В. А. Короткого) // Київський університет. 1997. – № 8. – С. 3.

Довнар-Запольский М. В. Исторический – С. 185.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (середина... . – С. 20.

Аналізуючи зроблене в цьому напрямку в Росії Митрофан Вікторович вважає за потрібне заявити: "... что русская экономическая и историческая литература почти ничего не сделали в этом направлении. Научная работа еще впереди"²⁴³. Таким чином, М. В. Довнар-Запольський вкотре вказує на незадовільний стан розробки проблем історії економіки в російській науці. Однак, не зважаючи на таку сурову оцінку, вчений робить огляд напрацьованого в російській історіографії, і цей огляд цікавий перш за все тим, що поряд з традиційною, для Митрофана Вікторовича, критикою виділені окремі праці та важливі на думку М. В. Довнар-Запольського ідеї. Зокрема, він виділив дослідження початку XIX ст. Шторха "Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs". Цей дослідник першим підготував дослідження історії російської торгівлі, в якому висунув, на думку М. В. Довнар-Запольського, чудову гіпотезу значення якої може зрозуміти лише сучасна наука, яка володіє значним фактичним матеріалом. З цього приводу М. В. Довнар-Запольський пише: "С точки зрения Шторха, историческая эволюция русского народа покоится на экономическом базисе, именно на торговле. Торговля была движущей силой, которая создала в России культуру, города и даже государственный строй"²⁴⁴. Напевне зайвим було б говорити, що Митрофан Вікторович в значній мірі поділяв таку точку зору, оскільки оцінки ним цього дослідження говорять самі за себе. Ідея про значний вплив торгівлі на історичний процес стала одним з основних положень історико-економічних поглядів М. В. Довнар-Запольського. Доробок іншого дослідника історії російської економіки Корсака вчений згадує в контексті вивчення останнім проблеми порівняння розвитку народного господарства Росії та Західної Європи. Корсак дійшов до висновку про значні відмінності в економічних еволюціях Росії та Західної Європи, причиною такого стану речей він вважає в особливості історичних та природних умов²⁴⁵. Щапова М. В. Довнар-Запольський відзначає за спробу "... определить влияние экономии русской природы на условия экономического и интеллектуального развития русского народа". Щапов послідовно розвивав ідею залежності людини від природних умов²⁴⁶. Визнання важливості географічного фактору в історії також стало частиною історіософії М. В. Довнар-Запольського. Нажаль науковий доробок всіх цих дослідників, на думку Митрофана Вікторовича, не мав жодного впливу на російську історіографію, однак увага до цих праць самого лідера київської історико-економічної школи свідчить, що на формування його уявлень про історичний процес вони мали беззаперечний вплив.

Довнар-Запольский М. В. Исторический... . – С. 184.

Довнар-Запольский М. В. История – С. 3 – 10.

Там само – С. 11.

Там само – С. 20.

Ситуація змінилася в 90-х роках XIX століття, коли під впливом історичного матеріалізму виник інтерес до економічної історії Росії. Однак, на підставі цієї цитати не слід судити про ставлення М. В. Довнар-Запольського до ідей, які викладали російські дослідники історії економіки в своїх працях. Митрофан Вікторович досить критично ставиться до їх спроб використати одну із запропонованих західноєвропейськими вченими схем розвитку економіки для теоретичного обґрунтування історії народного господарства Росії. Він слушно вказує, що автори одних досліджень застосовуючи теорії, які виникли на підставі вивчення історії господарства Західної Європи самі змушені констатувати наявність особливих рис в еволюції російської економіки, автори інших досліджень просто не дають достатнього обґрунтування своїм поглядам²⁴⁷. Так поступово лідер київської історико-економічної школи підводить до думки про незадовільний стан розвитку російської економічної історії: “По отношению к русской экономической истории приходится, прежде всего, констатировать крайнюю недостаточность и случайность в выборе тем монографической литературы и затем полное отсутствие общих обзоров”. Зважаючи на такий стан речей М. В. Довнар-Запольський вказує на той шлях, який ще має пройти економічна історія для свого становлення в Росії, ці думки вченого заслуговують на особливу увагу оскільки на нашу думку це був і його план дій. Зокрема, вчений вважав, що слід зосередитись на монографічній розробці окремих проблем. Необхідно ввести в науковий обіг величезний масив історико-статистичних джерел, які розкидані по центральних та провінційних архівах та здебільшого ще не надруковані. Крім того, зважаючи на розміри Росії та розмаїття природних умов, монографічне вивчення економічної історії має отримати по відношенню до багатьох питань характер місцевих досліджень, написаних на матеріалах провінційних архівів. Цей шлях наука має пройти для того, щоб, за висловом М. В. Довнар-Запольського, “конструировать экономическую историю России”. Говорячи про це вчений згадав сучасних російських дослідників, які вже багато роблять для становлення економічної історії в Росії і між іншим обмовився про власні зусилля а також наукову роботу своїх учнів²⁴⁸.

“История русского народного хозяйства” М. В. Довнар-Запольського цікава для дослідників наукового доробку відомого білоруського вченого також і тим, що в цій праці він висловлює власні історико-економічні ідеї спираючись на які намагається реконструювати економічну історію Росії.

Одним з найбільш принципових та дискусійних питань в історичній науці кінця XIX початку XX століття є проблема закономірності в історії. З цього приводу М. В. Довнар-Запольський пише: “Историк подходит к изучению экономических явлений с той же мыслью, с какой он приступает к изучению исторического процесса народа, т. е. с *верой* (курсив мій – К. Д.), что процесс экономических явлений развивается на основании определенных законов”. Хоча разом з “назад к Марксу”, в своїй вступні лекції, Митрофан

Там само – С. 21–22.

Там само – С. 24.

Для повного розуміння ідеальної теорії історії народного господарства за М. В. Довнар-Запольським необхідно додати кілька важливих рис. Вчений вважає, що вона має довести керівне значення економічних явищ в історії політики, права, моралі²⁴⁹. Закони, які така теорія буде обґрунтовувати, мають бути відокремлені від умов політичної, правової та культурної історії народів і спиратись виключно на розуміння закономірного розвитку явищ господарських²⁵⁰. Вищевикладене дозволяє стверджувати, що М. В. Довнар-Запольський не просто цікавиться економічною історією, цей інтерес базується на переконанні, що вивчення економічних явищ дозволить пояснити хід історичного процесу. Віра в те, що в історії головну роль відіграють економічні явища єднає його з матеріалістами. Прихильники цієї теорії досить критично ставились до новітніх ідей неокантіанців. Наприклад, М. Н. Покровський в статті “Идеализм и законы истории” надрукованій в 1904 році пише про книгу Г. Рікєрта “Границы естествонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки”: “Историк не извлечет из книги Рикєрта ничего для себя полезного, а неисторика она не познакомит с приемом и методами той исторической науки, какая существует в действительности. Методологическое значение этого толстого трактата равно нулю”²⁵¹. Це роздратування було викликано запереченням неокантіанством права за історичною наукою на вивчення законів історії. Критики це вчення зазнало перш за все з боку позитивістів та марксистів²⁵². Особисто сам М. В. Довнар-Запольський виокремлював два історичних закони: 1) Під впливом відомої сукупності умов, людство, як в цілому, так і в частинах, досягає відомого рівня культурного розвитку. 2) Людство рухається шляхом нескінченного прогресу²⁵³. Перший закон пояснює причину, чому М. В. Довнар-Запольський надавав такого значення пошуку схеми розвитку економіки, саме на ній має базуватися, на його думку, відбувається еволюція історичного процесу. Така універсальна схема стане ключем до тлумачення історії. Другий же закон засвідчує приналежність вченого до позитивізму.

М. В. Довнар-Запольський не був прихильником жодної з теорій розвитку народного господарства, про що яскраво свідчать вищевикладені думки, результатом його наукових пошуків стала власна система історико-економічних поглядів. І не останнє місце в цій системі займає проблема

прогресу історії, М. В. Довнар-Запольський пише про переконання, що господарське життя все ж таки рухається від нижчих форм до вищих. Однак це зовсім не означає, що на шляху еволюції не може бути руху назад, або

Там само – С. 26–30.

Там само – С. 40–41.

Там само – С. 34.

Там само – С. 1–2.

Покровский М. Н. Идеализм и законы истории // Избранные произведения. – М., 1967. – Т. 4. – С. 233.

призупинення розвитку. І такі явища також мають досліджуватись істориком, з цього приводу він говорить: “Напротив, периоды реакции должны быть учитываемы, равно как и периоды хозяйственного кризиса”²⁵⁴. Економічна криза в системі історико-економічних поглядів М. В. Довнар-Запольського ще один дуже важливий фактор еволюції народного господарства. Він переконаний що в теорії народного господарства криза знайде “должное место и влияние”. В історіософії самого М. В. Довнар-Запольського вона займає центральне місце. Саме економічні кризи на думку вченого розділяли історію країни на періоди і були перехідною ланкою від однієї системи економічних відносин до іншої. Досить часто під впливом економічної кризи відбувалися важливі зміни в політичному житті країни. Так внаслідок зміни торгівельної кон’єктури в середині XII століття зменшується економічна роль Києва. На думку М. В. Довнар-Запольського ця криза можливо є першопричиною “междукняжеских смут того времени”²⁵⁵. Інша велика криза кінця XVI початку XVII століття стала предметом уважного вивчення представниками школи, про що ми більш детально пишемо в третьому параграфі цього розділу.

Потужний вплив на розвиток економіки за М. В. Довнар-Запольським має також географічний фактор. Вчений надає географії таке значення, що навіть пише: “Точное представление о фазисах развития производственных сил, без сомнения, будет находится в непосредственной связи с физическими и географическими условиями страны...”²⁵⁶. Отже періодизація історії народного господарства пов’язується не з факторами внутрішнього розвитку економіки, що доволі традиційно, а з географічними умовами. Однак це також є особливістю історіософії М. В. Довнар-Запольського, у нього криза як явище переломне в житті держави тісно пов’язане з творенням нової економічної географії країни, регресують старі та з’являються нові центри розвитку народного господарства утворюється нова конфігурація економіки. Цей процес доволі болісний а тому супроводжується кризовими явищами.

Для того щоб мати повне уявлення про історико-економічні погляди М. В. Довнар-Запольського необхідно ще раз згадати торгівлю, яку російський вчений С. І. Михальченко слушно вважає “основным “движителем” истории России” в історіософії Митрофана Вікторовича. Лідер київської школи

Рамазанов С. П. Методологический кризис в российской историографии начала XX века. (Сущность и основные этапы).: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – Томск, 1995. – С. 27.

Довнар-Запольский М. В. Пособие по истории Московского периода. – К., 1912. – С. 2.

Там само – С. 40.

Звертаючись до проблеми методології київської школи економічної історії ми вважаємо за необхідне відразу зазначити, що методологія досліджень наукової школи була практично тотожною методології М. В. Довнар-Запольського. До схожих висновків дійшов і наш попередник в дослідженні цієї проблеми С. І. Михальченко, який пише: “Подводя общий итог анализу методологии и исторических воззрений учеников Довнар-Запольского, следует подчеркнуть сильнейшую зависимость их построений от концепции учителя”²⁵⁸, або в іншому місці: “Не представляется возможным говорить о цельной концепции русской истории школы Довнар-Запольского. Скорее, следует говорить о концепции русского исторического процесса самого Довнар-Запольского, которая разделялась его учениками”²⁵⁹. В цьому контексті надзвичайного значення набуває запитання, що ж стало причиною такої ситуації?

Перш за все школа існувала відносно незначний період часу з 1903, коли був заснований історико-етнографічний гурток, по 1919 рік, коли лідер школи залишив Київ²⁶⁰. Після цього школа фактично розпадається у зв’язку з політичними змінами в країні, переважна більшість представників школи змінює тематику та методологію досліджень. Таким чином школа існувала лише 16 років, заклавши в цей термін період становлення можна досить легко зрозуміти, чому науковий доробок школи представлений переважно учнівськими роботами в яких яскраво відчувається вплив вчителя. Дослідження які репрезентують наукову школу М. В. Довнар-Запольського писалися часто студентами – медальні роботи, професорськими стипендіатами, приват-доцентами а наукові роботи молодих вчених рідко бувають дуже самостійними, тим більше мало хто з починаючих наважується висловлювати власні методологічні погляди. Нам залишаються лише окремі доволі скромні звернення до проблем методології найбільш сміливих, серед учнів М. В. Довнар-Запольського. Значно більший матеріал для роздумів містять дослідження представників київської школи економічної історії, які є практичним втіленням їх теоретико-методологічних уявлень.

Враховуючи все вищевикладене спробуємо з’ясувати, якою була методологія наукової школи М. В. Довнар-Запольського і за яких умов відбулося її формування. Перш за все намагаючись розібратися з проблемою

методології київської школи економічної історії, на нашу думку, слід згадати методологічну кризу в історичній науці кінця XIX століття. Ці процеси мали всеохоплюючий характер. Наприкінці XIX – на початку XX століття європейське суспільство охопила загальна наукова, соціально-політична та Там само – С. 344–361.

Там само – С. 38–40. Смирнов П. П. Движение – С. 69–77.

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 170.

духовна криза²⁶². Про цю кризу він говорить студентам в лекції 1901 року і саме їй Митрофан Вікторович завдячує за загострення методологічної дискусії та створення атмосфери творчого пошуку серед істориків²⁶³. Формування методології історичних досліджень київської школи економічної історії, на нашу думку, є одним із наслідків цієї методологічної кризи. Про те наскільки масштабними були зміни в історичній науці говорить сучасний дослідник методологічної кризи в російській історичній науці кінця XIX на початку XX століття С. П. Рамазанов. Він, зокрема, так визначає цей злам в науці: “Методологический кризис в исторической науке можно определить как процесс коренной ломки принятых в ней ранее установок о цели, форме и способе исторического исследования выражающейся в смене ведущих позиций теоретико-методологических течений в исторической мысли и усилении борьбы идей в сфере методологии истории”²⁶⁴. Томас Кун один з найбільш авторитетних дослідників історії науки в світі пише, що нова наукова теорія – це безпосередня реакція на кризу²⁶⁵. Тому цю кризу в жодному випадку не слід розглядати як явище негативне, скоріше вона є стимулом для розвитку науки. В Росії в кінці XIX – на початку XX століття були створені умови для появи доволі потужного соціально-економічного напрямку в історіографії. Сучасний український дослідник С. П. Стельмах пише, що однією з характерних рис методологічної дискусії у вітчизняній історіографії на початку XX століття було домінування соціально-економічного напрямку²⁶⁶.

Процес руйнування міждисциплінарних кордонів між історією, соціологією та політичною економією був об’єктивно підготовлений логікою розвитку науки. На тлі загальної методологічної кризи історичної науки значно більш помітнішими стали успіхи відносно молодих дисциплін Соціології та Політичної економії. Зокрема, російський вчений М. І. Карєєв писав, що: “... позитивная социология нанесла сильный удар по строившихся на метафизических основаниях философии истории”²⁶⁷. Серед істориків поширюється прагнення зробити історію також наукою, що відкриває закони. Шлях до цього частина з них бачила в синтезі Історії та Соціології, акцент при цьому в наукових дослідженнях переносився зі збору фактів на їх узагальнення з метою відкриття законів історичного розвитку²⁶⁸. Що насправді надзвичайно розширювало інтерпретаційні можливості Історії. Однак, найбільшій критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історії зазнавали з боку економічних наук. Зокрема, протягом XIX

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (середина... . – С. 23.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1299, арк. 207.

Стельмах С. П. Назв. праця... . – С. 269.

Довнар-Запольский М. В. Исторический... . – С. 170.

Рамазанов С. П. Назв. праця. – С. 66.

Кун Т. Структура научных революций. – М., 2003. – С. 121.

Стельмах С. П. Назв. праця... . – С. 302.

Важливо відзначити, що крім передумов суто наукових для виникнення нової теорії з'явилась своєрідна соціальна замовна на розвиток саме соціально-економічних досліджень серед істориків. Значення впливу суспільного розвитку на становлення досліджень соціальної та економічної історії добре усвідомлювали і представники наукової школи М. В. Довнар-Запольського. Зокрема, Є. Д. Сташевський пише з цього приводу: "Отсюда становится понятным, что идея о необходимости систематического и тщательного исследования факторов и явлений развития социально-экономического строя при воспроизведении исторического процесса, могла возникнуть лишь при наличии соответственного умственного подъема и общественного настроения. А это случилось не так давно, когда под влиянием развития техники производства, грандиозного роста капитализма и возникновения пролетариата перед общественной мыслью стали вопросы об экономической организации общества"²⁶⁹. Таким чином поява соціально-економічного напрямку в історіографії безпосередньо пов'язана з відповідним соціальним запитом суспільства.

Одним з найпотужніших центрів розвитку соціально-економічних досліджень в Росії була кафедра російської історії Московського університету. Представник київської історико-економічної школи П. П. Смірнов вказував на В. О. Ключевського, який очолював цю кафедру, як на людину, що відкрила новий шлях розвитку для російської історії²⁷⁰. Він також називав його лідером економічного напрямку в російській історіографії. Вчений доволі вірно оцінює стан речей. В. О. Ключевський довгий термін розробляв проблеми соціально-економічної історії і своєю працею безперечно сприяв становленню цього напрямку досліджень в Росії. Однак, поряд з цим він виховав цілу плеяду яскравих вчених, які зосередились на дослідженні соціально-економічних питань²⁷². Це наукова школа В. О. Ключевського до якої входили: П. М. Мілюков, М. К. Любавський, О. О. Кізеветтер, М. М. Богословський, Ю. В. Готьє а також М. О. Рожков та М. М. Покровський – погляди останніх не завжди збігалися з точкою зору вчителя. Всі ці вчені, добре знані серед російських істориків початку ХХ століття своєю науковою роботою, сприяли популяризації соціально-економічного напрямку. М. В. Довнар-Запольський, який був приват-доцентом з 1899 по 1901 рік на кафедрі російської історії Московського університету²⁷⁴, безперечно мав всі можливості познайомитись з науковими поглядами представників цієї школи. Однак, він не став сліпо наслідувати науковим теоріям московських вчених а зумів створити власну концепцію тлумачення

історичного процесу. Якщо для представники школи В. О. Ключевського пояснення історичних явищ шукали переважно в сфері соціальних відносин, то для М. В. Довнар-Запольського та його учнів таке пояснення було в Там само – С. 311.

Довнар-Запольский М. Исторические – С. 238.

Смирнов П. Ключевский В. О. – К., без д. – С. 21.

Гришина Н. В. Назв. праця. – С. 56.

економіці.

М. В. Довнар-Запольський запропонував своїм учням власне бачення подальшого розвитку історичних досліджень. Зокрема, це мав бути новий предмет наукових пошуків – історія народного господарства Росії, новий об’єкт досліджень – економічна криза кінця XVI – початку XVII століття (представники наукової школи В. О. Ключевського вказали на цю проблему, але вивчення цього явища розгорнули саме учні М. В. Довнар-Запольського). Ці наукові пошуки мали базуватися на широкому застосуванні історико-статистичних джерел – писцевих та переписних книг. Цей комплекс історичних джерел раніше майже не використовувався в наукових дослідженнях, лише в кінці XIX століття з появою соціально-економічного напрямку в російській історіографії ситуація змінюється. Саме тоді серед істориків з’являється переконання, що вивчення внутрішнього положення Московської держави має базуватися на аналізі писцевих книг, інші джерела мають лише доповнювати їх матеріал²⁷⁴. М. В. Довнар-Запольський наполягаючи на необхідності широкого застосування історико-статистичних джерел писав: “... мы теперь понимаем, что бюджетная роспись, налог на ревизскую душу и ведро водки, и проч., лучше нам разъяснит положение России в эпоху Северной войны, чем победы Шереметьева и его блистательных сотоварищей”²⁷⁵.

Принципово на нових уявленнях про рушійні сили історичного процесу, для російської історіографії, будувалася система інтерпретації історичних явищ київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського. П. П. Смірнов в лекції яку він прочитав в 1911 році зокрема, стверджував, що еволюція історіографії веде “к монистическому представлению о движущих началах в истории” і саме економічний фактор буде тим єдиним, який здійснює вирішальний вплив на історичний процес. При цьому він говорить, що економічна школа “еще молода и в ней нет особенно крупных работ и даже крупных имен”, однак П. П. Смірнов з впевненістю заявляв, що за нею найближче майбутнє російської історіографії²⁷⁶. На нашу думку, коли П. П. Смірнов говорить про економічну школу в російській історіографії, він говорить в значній мірі саме про наукову школу М. В. Довнар-Запольського. Соціально-економічний напрямок на той час вже мав значний масив наукових досліджень і відомих вчених серед своїх представників, школа В. О. Ключевського зосереджувалась на вивченні перш за все соціуму. Ще один важливий момент С. І. Михальченко коментуючи методологічні погляди П. П. Смірнова стверджує, що хоча він висловлював думки про моністичне уявлення щодо рушійних сил в історії “в конкретно-исторических сочинениях он оставался на почве многофакторного объяснения исторического процесса”²⁷⁷. Пояснення такого стану речей у наукових поглядах лідера наукової школи М. В. Довнар-Запольського, які ми

Герасименко Н.О. Назв. праця. – С. 146.

Попов А. С. Назв. праця. – С. 274–302.

Кочин Г. Назв. праця. – С. 161–163.

Довнар-Запольский М. В. Исторический ... – С. 185.

розглядали вище. Як прихильник позитивізму він вважав за необхідне враховувати вплив на історичний процес всієї сукупності факторів. Однак, поруч з цим він вказував, що роль економіки в історії Росії ще не досліджено, як і місце економіки в історії загалом. Конкретно-історичні дослідження історії економіки мають сприяти побудові наукової концепції, яка зможе пояснити розвиток економіки та її можливо домінуючий вплив на історичний процес. Однак, доки цього не відбулося і П. П. Смірнов і всі представники Київської школи економічної історії, за часів коли школа ще існувала, в своїх інтерпретаціях історичних подій досить часто спиралися на тезу про домінуючий вплив економічного фактору на історичний процес.

Широке застосування статистичних джерел в наукових пошуках поступово призвело до вироблення нових методів історичного дослідження. Розгорілася бурхлива дискусія, щодо методів розробки писцевих та переписних книг до якої долучилися відомі економісти та статисти. М. Ф. Яницький представник київської історико-економічної школи говорить про три методи використання статистичних джерел. При застосуванні “вне-статистического” методу дані статистики виконують лише ілюстративну роль в науковому дослідженні. За використання історико-статистичного методу результати цифрової обробки писцевих книг стають основою історичного дослідження. Однак обравши цей шлях, історик зобов’язаний бути добре знайомим з статистикою, як наукою. Існував ще чисто-статистичний метод, проте широко його використовували переважно статисти. Прикладом використання цього методу може бути робота організована О. А. Кафманом в Санкт-Петербурзі на Вищих жіночих курсах. Робота статистиків мала на меті лише встановлення закономірностей, завдання їх пояснення вони покладали на істориків²⁷⁸. М. Ф. Яницький висловлювався за використання історико-статистичного методу, він зокрема говорить: “Составляя три указанные метода, мы должны признать, что историко-статистический ближе других подходит к разработке цифрового исторического материала, так как дает больше выводов нежели чисто-статистический, и более надежные выводы, чем вне-статистический”²⁷⁹. Однак, хоча методологія розробки статистичних джерел представників наукової школи М. В. Довнар-Запольського здавалось була спрямована на отримання якомога більшої кількості надійних висновків, саме, з цим іноді виникали труднощі. Молоді вчені, дуже часто, намагалися обережно тлумачити результати отримані внаслідок обробки писцевих книг. Частково це пояснюється переконанням, що частину роботи по інтерпретації мають зробити економісти, зокрема, М. В. Довнар-Запольський пише: “Разработку вопросов экономической жизни страны следует предоставить экономистам. Задача историка скромнее: дать историческую канву развития экономической жизни, дать фактический материал”. Власне цю установку

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... – С. 156.

Там само – С. 156–157.

про особливості економічної історії Росії мали роботи наукової школи В. О. Ключевського. Зокрема, варто відзначити теорію про місце колонізаційного фактору в російській історії самого В. О. Ключевського та уявлення про економічну кризу в Московській державі кінця XVI – початку XVII століття М. О. Рожкова.

Підсумовуючи все вищевикладене ми можемо зробити слідує висновки: теоретико-методологічні засади київської історико-економічної школи базувалися на історіософських поглядах М. В. Довнар-Запольського, науковий світогляд якого хоча і був доволі матеріалістичним та він притримувався еkleктизму в методології і не був яскравим прихильником жодної з історіософських або історико-економічних теорій. Підвищений інтерес до історії економіки М. В. Довнар-Запольського та його наукової школи пояснюється матеріалістичною концепцією історії Росії Митрофана Вікторовича, як наслідок пояснення переважній більшості явищ та процесів шукалися в логіці еволюції народного господарства. Це була моністична теорія, яка характеризується виокремленням серед еволюційних процесів одного основного, який більше від інших причинно діє на всі інші процеси.

3. 2. Загальна характеристика праць присвячених дослідженню історії Росії.

В історіографії не один раз відзначалося, що роботи представників київської наукової школи М. В. Довнар-Запольського будувалися за певним шаблоном. Одностайність в цьому питанні зберігають як радянський вчений Г. Кочин²⁸⁵, так і сучасний російський вчений С. І. Михальченко²⁸⁶. З'ясувавши, чи це так, ми зможемо більш предметно говорити про структуру досліджень представників школи.

Вступну частину більшості студій школи дійсно можна визнати типовою. Але це в жодному випадку не слід пояснювати елементарним наслідуванням досвіду робіт одних учнів М. В. Довнар-Запольського іншими, хоча підвищену увагу серед представників київської школи економічної історії до досліджень колег, які належали до цього наукового осередку важко заперечити. М. В. Довнар-Запольський, працюючи зі своїми учнями, намагався передати певні єдині наукові засади методології вивчення писцевих книг. Про інтенсивність цієї роботи може свідчити те, що лише на практичних заняттях М. В. Довнар-Запольський навчав аналізувати писцеві книги своїх учнів протягом семестру²⁸⁷. Певних успіхів на цьому шляху йому дійсно вдалося досягти. Зокрема обов'язковою для робіт представників київської школи економічної історії стає уважна внутрішня та зовнішня критика джерельної бази. Пріоритет цієї критики добре усвідомлювали учні М. В. Довнар-Запольського, тому не обмежували її лише вступною частиною. Часом посиляючись на певні дані вони намагаються тут же встановити

Там само – С. 7–23.

Оглоблин О. Буржуазна... – С. 177.

Кочин Г. Назв. праця. – С. 178

ступінь їх достовірності, це дуже важливо в історико-економічних дослідженнях бо від точності цифрових даних завжди залежить вірність висновків²⁸⁸. Крім того для нової генерації вчених кінця ХІХ початку ХХ століття характерним є усвідомлення, що професійне дослідження історії має здійснюватись на ґрунті суворого дотримання правил зовнішньої та внутрішньої критики джерел, які забезпечують “науковість” реконструкції минулого²⁸⁹.

Також на початку своїх робіт представники школи намагалися дати географічну характеристику регіону, який досліджували. Завдяки інформації, що містили писцеві книги, молоді вчені отримували можливість доволі точно визначати кордони і як наслідок розміри повіту, а також його внутрішнє ділення. Розглядалися також військові та торгові шляхи, що проходили поруч або по території повіту. Центральною в багатьох дослідженнях представників школи є думка про вплив географічного положення повіту на його соціально-економічний розвиток. Майже обов’язковим для робіт представників школи був розгляд клімату та якості ґрунту, що були характерними для території, яка розглядалася²⁹⁰. Власне, таке відношення до значення географічного фактору обґрунтовувалось та визначалось особливостями методології к іївської школи економічної історії, про що йшлося вище. Таким чином учні М. В. Довнар-Запольського своєю роботою сприяли становленню нової наукової дисципліни – історичної географії.

Вищевикладене дає всі підстави констатувати, що вступна частина більшості робіт київської школи економічної історії дійсно будувалось за єдиними принципами а тому висновки про її типовість є вірними. Однак чи можемо ми теж саме сказати про основну частину досліджень?

На першому етапі ми маємо відразу виокремити дві роботи М. Ф. Яницького “Экономический кризис в Новгородской области XVI в.” та Є. Д. Сташевського “Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд”. Обидві праці цілковито спрямовані на розкриття лише однієї проблеми – аграрної кризи ХVІ ст. Для робіт цього циклу київської історико-економічної школи подібна одновекторність є нетиповою.

Іншу велику групу складають роботи П. П. Смирнова “ Орловский уезд в конце XVI века по писцовой книге 1594 –5 г. г.”, Г. М. Білоцерковського “Тула и Тульский уезд в XVI и XVII веках”, Г. А. Максимовича “ Очерки по истории экономического быта Вяземского уезда по писцовым книгам XVI и XVII вв.”, В. Є. Фаворського “Вятский край в XVII веке”. В цих дослідженнях поряд з проблемою впливу економічної кризи та “Смути” на розвиток Московської держави розглядався ряд інших питань, створюючи

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 166.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1168, аркуші нумеровані.

Див. наприклад: Гневушев А. М. Очерки... . – С. 1–24; Смирнов П. П.

Орловский уезд в конце XVI века по писцовой книге 1594 –5 г. г. – К., 1910. – С. 13–38.

певним чином мозаїчну картину. Завданням вчених було продемонструвати можливості історико-статистичних джерел висвітливши соціально-економічні особливості розвитку регіону.

Важливе місце в роботах представників школи займали проблеми історичної демографії. Цікаво, що вони піднімалися як в вище перерахованих роботах, так і в роботах Є. Д. Сташевського та М. Ф. Яницького, але останні використовували лише ті данні, які стосувалися висунутої ними гіпотези, інші ж бачили самостійне значення цих проблем.

Інтерес до демографії був далеко не випадковим. Як відзначав Є. Д. Сташевський: “Главным базисом экономической жизни Московского государства по общему убеждению являлось сельское хозяйство...”²⁹¹. Землі було вдосталь, нагадаємо, що саме в XVI ст. територія Московської держави збільшилась в кілька разів, однак тих хто мав її обробляти, було небагато. Тому кількість населення на тій чи іншій території, динаміка його збільшення чи зменшення дає можливість судити про економічний розвиток регіону. Значення питань демографії часом стимулювало до більш глибокої розробки її проблем. Так зокрема, Г. М. Білоцерковський, обраховуючи “населенность тульского двора”, дійшов до важливого висновку, що коливання цього показника по різних місцевостях Московської держави є дуже суттєвим. Тому для кожного регіону має підраховуватись окремо. Також він відзначає, що особливості організації податкової системи держави сприяли збільшенню розмірів двору і ця тенденція спостерігається на протязі всього XVII століття. Якщо в 1629 році це було 5,5 чол. то в 1678 році середньостатистичний двір тульського повіту населяли 10-11 чоловік²⁹². Серед історико-статистичних джерел Московської держави звісно немає знайомих нашим сучасникам загальних переписів населення, в кращому випадку ми маємо кількість дворів чи чоловічого населення, що стосується певного повіту. Тому встановлення середніх розмірів двору має таке значення для представників школи, відштовхуючись від цієї цифри можна проводити певні обрахунки та отримувати доволі важливі показники. Через це вирішенням цієї проблеми займалися і інші представники школи.

Крім того, представники київської школи економічної історії намагалися спостерігати за демографічними процесами аналізуючи тенденції розвитку населених пунктів окремого регіону. Згадки “сел”, “селец”, “деревень”, “починков”, “погостов” є доволі частими в їх роботах. Чимало вченим про демографічні тенденції говорив масовий перехід від більш розвинених форм організації поселень до менш розвинених і навпаки. Також звертали увагу на кількість ново заснованих поселень – починків, що дозволяло говорити про інтенсивність колонізації, або її відсутність²⁹³.

Стельмах С. П. Назв. праця. – С. 295–296.

Див. наприклад: Смирнов П. П. Орловский... . – С. 39–45; Сташевский Е. Д. Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд. – К., 1907. – С. 16–26, 56–57.

Сташевский Е. Д. Опыты... . – С. 26.

Вивчали представники школи також і військову історію, але варто відзначити, що вони акцентували увагу не на перебігу бойових дій чи яскраві особистості полководців а переважно інші зовсім не вивчені проблеми. Тому військова історія в інтерпретації представників київської школи економічної історії набуває нових рис та виглядає новою дисципліною. Мислення спрямоване на пошук в площині економіки пояснень історичних явищ, звичайно в розумних межах, вплив інших факторів на історичний процес представники школи не заперечували, давало їм можливість побачити минуле в новому ракурсі. Так звертаючись до огляду військової служби в Орловському повіті П. П. Смирнов розпочинає його реченням: “Теперь посмотрим, что покупало правительство и за свои земли и на собранные деньги”²⁹⁴. Природно, що в попередньому огляді автор вивчив, як військова служба була забезпечена грошима та земельними пожалуваннями. Той же автор дослідив, якою була географія розташування військових сил Московської держави в першій половині XVII століття²⁹⁵. Також до подібних проблем військової історії зверталися й інші представники школи. Серед них варто відзначити, зокрема, Г. М. Белоцерковського, який дослідив особливості організації оборони від кочовиків в Тульському повіті²⁹⁶. Також автор неодноразово звертається до проблеми участі військових як соціальної групи в економічному житті регіону, про що детальніше ми говорили вище. Однак найвищим досягненням наукової школи М. В. Довнар-Запольського у вивченні проблем військової історії Московської держави може вважатися монографія Є. Д. Сташевського “Смоленская война”²⁹⁷. Автор широко використав можливості статистики для з’ясування розмірів російської армії на різних етапах війни та стану її фінансового забезпечення.

Загалом представники школи досить часто використовували в своїх дослідженнях методи статистичного аналізу джерел. М. В. Довнар-Запольський лідер школи писав з цього приводу: “Главная работа по изучению писцовой книги падает прежде всего на разработку ее статистического материала. Поэтому выборка данных и разработка таблиц, подсчет данных составляют основную и существенную часть работы”²⁹⁸. Таким чином опрацювання писцевих книг за допомогою інструментарію статистичної науки було важливою складовою наукової роботи представників школи. Результати таких досліджень численні додатки: графіки, таблиці, діаграми – часом за об’ємом були більшими за основний текст, функція якого досить часто зводилась до коментарів цієї інформації.

Також важливим є внесок представників школи в дослідженні проблем соціальної історії. Загалом варто відзначити, що XIX – початок XX століття –

Белоцерковский Г. М. Тула и тульский уезд в XVI и XVII веках. – К., 1915. – С. 202–204.

Див. наприклад: Яницкий Н. Ф. Экономический кризис в Новгородской области XVI в. – К., 1915. – С. 34.

Смирнов П. П. Орловский... . – С. 134, (234).

Смирнов П. П. Города... . – Т. 1. – В. 2. – С. 137–181.

Белоцерковский Г. М. Тула... . – С. 16–61.

це час бурхливого розвитку соціології. Наука, що мала беззаперечні успіхи, відкрила нові методи та перспективи розвитку для цілого комплексу суміжних дисциплін, серед яких була й історія²⁹⁹. Ця тенденція позначилась на розвитку і російської науки. Сучасний російський історіограф А. С. Попов навіть стверджує: "... лучшие исторические труды рубежа XIX – XX веков по русской истории были созданы именно в рамках историко-социологического направления..."³⁰⁰. Представники київської школи економічної історії були переконані в залежності політичних та соціальних явищ від економічних факторів. Власне, саме це найбільше й вирізняло наукову школу М. В. Довнар-Запольського серед дослідників історії Росії початку XX століття. Однак, загальна тенденція мала вплив і на учнів М. В. Довнар-Запольського. Історико-статистичні джерела, які вивчали представники школи містили часом надзвичайно цікавий матеріал саме з соціальної історії Московської держави. Він звичайно не обминався представниками школи, і проблеми соціальної історії посідали важливе місце серед комплексу проблем, які досліджувала наукова школа М. В. Довнар-Запольського. Серед найбільш вдалих прикладів цього була робота Г. М. Білоцерковського. Автор доволі широко вивчає тенденції соціально-економічного розвитку різних верств населення Московської держави в окремо взятому повіті, доволі докладно зупиняючись на окремих питаннях, наприклад, соціально-правовому статусі "дворников"³⁰¹. П. П. Смирнов досліджує соціально-економічне положення в Орловському повіті представників церкви³⁰², поміщиків³⁰³, різних категорій військових³⁰⁴. Тому є всі підстави стверджувати, що представники школи своєю науковою працею сприяли становленню соціальної історії як наукової дисципліни.

Крім того наукові пошуки представників школи сприяли розвитку регіональної історії, так як зазвичай учні М. В. Довнар-Запольського в своїх перших монографічних роботах вивчали певний регіон Московської держави за писцевими книгами. Важливо відзначити, що переважно вся робота школи була концентровано спрямована на формування як дисципліни економічної історії в Росії, про що детальніше ми говоримо в різних підрозділах цього розділу.

Загалом пошук нових горизонтів для наукових досліджень стало однією з провідних тенденцій розвитку історичної науки кінця XIX початку XX століття. Французький вчений Франсуа Сіміан, наукові ідеї якого сприяли становленню школи "Аналів", вказував на неспроможність

Сташевский Е. Д. Смоленская война 1632 – 1634 гг. Организация состояние Московской армии. – К., 1919. – 328 с.

Довнар-Запольский М. В. Отзыв о сочинении: "Коломенский уезд по писцовым книгам XVI века" под девизом: *in utrumque paratus* // Университетские Известия. – 1914. – № 9. – С. 3.

Див докладніше: Попов А. С. Назв. праця. – С. 133–190.

Там само – С. 235.

Белоцерковский Г. М. Тула... . – С. 131–145.

Смирнов П. П. Орловский... . – С. 83–84, 112–114, 151.

позитивістської історіографії пояснити причинно-наслідкові зв'язки. Перспективи розвитку історичної науки він вбачав у поборенні трьох головних ідолів: 1) “ідола політичного” – постійного захоплення політичною історією, фактом-подією; 2) “ідола індивідуалізму” – надмірного зосередження на вчинках “великих людей” при одночасному занедбанні становища і ролі народних мас, їх уявлень, історії установ та інституцій; 3) “ідола хронологічного” – жорсткого дотримання послідовності подій та підкресленої уваги до генези явищ³⁰⁵. Хоча позитивізм залишався складовою методології київської школи економічної історії, вона намагалась подолати всі ці вади, що були характерними для попереднього етапу розвитку історіографії.

Таким чином представники наукової школи дійсно розглядали схожі проблеми і підстави стверджувати, що з певними відмінностями, їх дослідження будувалися за певним шаблоном. Підсумовуючи все вищевикладене, на нашу думку, необхідно відзначити, що однією з основних рис наукових досліджень представників школи став їх міждисциплінарний характер. Перебуваючи, як переважна частина російської історіографії, в пошуках виходу з кризи київська школа економічної історії М. В. Довнар-Запольського знайшла його в вивченні цілого комплексу нових проблем. Досліджуючи питання економічної історії, соціальної історії, демографії, регіональної історії, статистики, військової історії наукова школа М. В. Довнар-Запольського не лише кількісно збільшила обсяг нових знань для російської історичної науки, але й перейшла на якісно новий рівень завдяки використанню методів досліджень цих суміжних наук.

3. 3. Економічна криза Московської держави кінця XVI першої половини XVII століття в науковому доробку школи.

Серед наукового доробку київської історико-економічної школи чільне місце посідають дослідження спрямовані на вивчення окремих територій Московської держави за писцевими книгами. Саме комплекс робіт присвячених цій проблематиці змусив навіть радянську історіографію, яка ставилась до школи не завжди позитивно, згадати хоча б роботу О. П. Оглоблина³⁰⁶, визнавати факт існування київської наукової школи М. В. Довнар-Запольського³⁰⁷. Лише кілька великих досліджень представників школи також з історії Московської держави, не належать до цього комплексу, хоча і їх автори також використовували писцеві книги як історичне джерело.

Вивчення писцевих книг стало в історіографії чи не основною об'єднуючою ознакою представників київської школи економічної історії. Зважаючи на підвищений інтерес представників школи до цього історичного джерела вважаємо за необхідне дати його загальну характеристику. Писцеві

Там само – С. 81–82, 143–151.

Там само – С. 134–139.

Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія XX століття. – Львів., 2001. – С. 27.

книги – це звідні документи господарчих описів, що систематично проводились в Росії в 15 – 17 ст.³⁰⁸. Вони містять описи міст, сіл та інших населених пунктів, земельних угідь, данні про склад населення а також накладених на нього податків та повинностей³⁰⁹. З часом додалася ще одна функція, писцеві та переписні книги починають фіксувати нові відносини залежності селянина та відіграють в кінці 16 – 17 століттях роль кріпосних актів³¹⁰. Виключний об'єм матеріалів цих джерел, масовий характер зафіксованих ними спостережень, зосередження на питаннях економічних, все це на певному етапі розвитку російської історіографії стало викликати підвищений інтерес до писцевих книг³¹¹. Вперше серйозне зацікавлення цим джерелом з'явилося на передодні селянської реформи 1861 року. В 1859 році Імператорська Археографічна комісія у Санкт-Петербурзі “положила приступити немедленно к изданию писцовых книг”. Актуальність видання пояснювали не лише науковими потребами, а в першу чергу вимогами російського суспільства яке прагне реформування³¹². Вже в цей час робилися спроби вивчати писцеві книги, але детальне вивчення цього джерела почалося в кінці XIX століття³¹³. Тоді дослідженням писцевих книг зайнялися такі відомі російські історики як: М. Д. Чечулін, О. С. Лаппо-Данилевский, І. М. Міклашевский, І. І. Лаппо, М. О. Рожков³¹⁴.

Головною особливістю писцевих книг є високий рівень складності роботи з ними. Велику кількість цифрової інформації дослідник має систематизувати і виходячи з критики джерела встановити похибку, лише після цього з'являються більш-менш достовірні данні, які в свою чергу теж корегуються в результаті роботи з іншими джерелами. Навряд чи можна знайти більш повне джерело з історії економіки Московської держави, однак перевага водночас є недоліком оскільки марно намагатись дослідити це його самотужки, цей комплекс документів вимагає роботи групи дослідників. Відомий економіст О. Кауфман писав з цього приводу: “Но статистическая разработка писцовых – это дело, подразумевающее массу полумеханического, выборочного и счетного труда и потому превышающее силы единоличного работника. Очень подходящим делом она является, напротив, для таких, объединенных общим руководством, групп начинающих научных работников, каковы семинарии высшей научной школы”. Сам О. А. Кауфман

Оглоблин О. Буржуазна... – 159–221 с.

Рубинштейн Н. Л. Русская историография; Очерки истории исторической науки в СССР. – М. 1963. – Т. 3. С. 570–571.

Демидова Н. Ф. Писцовые книги // Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1968. – Т. 11. – С. 167.

Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги XV – XVII вв. М., 1956. – С. 4.

Кочин Г. Назв. праця. – С. 145–146.

Там само – С. 146.

Там само – С. 148.

Одним з перших серед учнів М. В. Довнар-Запольського досліджувати писцеві книги почав П. П. Смірнов, результатом наукових пошуків здібного студента стала робота “Орловский уезд в XVI веке по писцовым книгам”, за це дослідження від історико-філологічного факультету Університету св. Володимира автор отримав срібну медаль³¹⁵. В другій половині XVI століття Орел був прикордонною фортецею, П. П. Смірнов вважає що він був побудований 1566-1567 роках³¹⁶, під прикриттям цього укріплення відбувалася колонізація навколишніх територій. Росія поступово освоюючи дикий степ та будуючи нові укріплення вела свій повільний наступ на кочовиків. П. П. Смірнов з цього приводу пише: “Московское правительство 16 в. различными силами увлекалось в одном направлении: ему необходимо было отнестись от центра непрерывную пограничную войну, потому что только колонизация являлась действительным средством борьбы с подвижными, рыхлыми массами кочевников...”³¹⁷.

Слід відзначити, автор розробляючи писцеві книги 1594 – 1595 років отримав великий масив нової цифрової інформації. Та П. П. Смірнов практично не використовував писцеві книги Орловського повіту XVII століття, що він до речі і сам зазначає у вступі³¹⁸, як результат автор не має можливості вивчати явища в розвитку. Це в свою чергу значно звужує його висновки, особливо щодо такого динамічного процесу як колонізація. Однак зважаючи на відсутність на той час в історіографії робіт історії Орловського повіту зокрема, та слабкий рівень розробки проблем економічної та соціальної історії загалом, багато чого молодий вчений був змушений робити вперше або одним з перших, що звичайно вибачає всі недоліки його дослідження.

Звертаючись до аналізу основних положень роботи, автор зокрема дійшов до висновку, що заселення краю відбувалося переважно з сусідніх територій, однак великою була кількість колоністів і з інших територій Московської держави. Якась частина була переселена урядом, однак як стверджує П. П. Смірнов дуже часто населення з власної ініціативи освоювало нові території “под давлением хозяйственного и, связанного с ним, правового переворота в центре”³¹⁹. Найбільш населеними були землі навколо фортеці, колонізація таким чином йшла від центра до околиць, на думку автора заселення почалося з територій, які знаходились за Орлом³²⁰. Загалом кількісно в кінці XVI століття в повіті переважали невеликі поселення “починки” та “деревни”. Край залишався малозаселеним, а тому

Кауфман А. К вопросу о статистическом методе в историко-экономических исследованиях // Научный исторический журнал. – 1913/14. – № 1. – С. 10.

Там само – С. 10–20.

ДА м. Києва, ф.16, оп.465, спр.1299, арк. 132.

Смирнов П. П. Орловский... – С. 49.

Там само – С. 116.

Там само – С. 1.

Якщо дослідження П. П. Смірнова була однією з найперших робіт школи присвячених цій тематиці то праця Г. М. Білоцерковського “Тула и тульский уезд в XVI и XVII веках” відноситься до пізніх досліджень к іївської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського. Їх співставлення є надзвичайно цікавим зважаючи на певний період розвитку школи, що передувало роботі Г. М. Білоцерковського, на традиції вивчення писцевих книг, які вже склалися та мали вплив на це дослідження. Актуальність такого порівняння значно підвищує той факт, що обидва дослідження присвячені вивченню суміжних з “диким степом” територій. Сам Г. М. Білоцерковський вважав, що сусідство з степом “ложило сильний отпечаток на весь строй жизни украинских городов”³²¹. Спільна для школи ідея про важливу а іноді і домінуючу роль географічного фактору впливаючи на роботи учнів М. В. Довнар-Запольського була одним з тих чинників, які спрямовували дослідження представників школи на побудову колективної картини історії господарства Московської держави XV – XVII століть. Часом дискутуючи з приводу окремих проблем представники к іївської школи економічної історії загалом мали дуже схожі наукові погляди, а тому часто зосереджувались на вивченні аналогічних проблем. В цьому контексті не важко зрозуміти чому головним завданням своєї роботи Г. М. Білоцерковський бачив вивчення двох питань: історію колонізації Тульського повіту та соціально-економічної структури населення цієї території³²². Власне, ці ж проблеми досліджував і П. П. Смірнов стосовно Орловського повіту, однак, робота Г. М. Білоцерковського вигідно відрізняється від праці його попередника. Він значно розширив джерельну базу, зокрема, використав писцеві описи краю не лише XVI а й всього XVII століття, працював з матеріалами “Разрядного Приказа”, “Коллегии Экономии”, “приходно-расходными книгами Владимирской Четверти”³²³. Великий масив використаних матеріалів дозволили молодому вченому більш детально розглядати окремі проблеми.

Зокрема, з’ясувавши роль Тули як “военного форпоста” автор уважно вивчив проблему способів оборони від кочовиків. Питанню організації прикордонної служби в Тульському повіті Г. М. Білоцерковський присвятив одну з трьох частин своєї роботи³²⁴. Цей розділ дослідження молодий вчений написав майже виключно спираючись на архівні матеріали, що й відзначив науковий керівник М. В. Довнар-Запольський у своїй рецензії³²⁵. В ньому Г. М. Білоцерковський докладно розглядає проблему організації “засек” – штучних завалів в лісах, що іноді посилювались різного роду укріпленнями,

Там само – С. 147.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1133, арк. 59 об.

Белоцерковский Г. М. Тула... . – С. 16.

Там само – С. 5.

Там само – С. 6–7.

та відігравали важливу роль в боротьбі з кочовиками. І дійшов до висновку що: “Заботы правительства о засеках носили чисто стихийный характер”. Черговий успішний напад татар змушував уряд посилити увагу до організації оборони, та з часом про кордон забували до наступного нападу³²⁶.

Розглядаючи соціально-економічну структуру населення Тули молодий вчений неодноразово відзначає важливу роль в ній військових. На початку XVII століття вони складали майже половину населення міста. Такий стан речей Г. М. Білоцерковський пояснює стратегічними завданнями уряду – оборони кордону³²⁷. Військовим належало близько третини всіх торгівельних приміщень в місті, що свідчить про їх активну участь у господарському житті Тули³²⁸. З часом ця ситуація змінюється, як наслідок зменшення кількості військового елементу в місті, знижується його економічна роль. В 1685 році військовим належало менше десяти відсотків торгівельних приміщень, натомість значно зростає до п’ятдесяти відсотків кількість аналогічної власності посадських людей³²⁹. Загалом роль ремесла і торгівлі в Тульському повіті у першій половині XVII століття на думку Г. М. Білоцерковського зводилась до обслуговування першочергових потреб населення³³⁰. Однак він вказує на потужний ринок забезпечення потреб військового ополчення, яке щороку збиралося в цих місцях³³¹. Саме цей ринок молодий вчений вважає каталізатором розвитку ремесла й торгівлі в місті, які досить динамічно розвиваються після смути³³². В цілому Г. М. Білоцерковський дійшов до висновку, що положення Тули як військово-стратегічного пункту на південному кордоні Московської держави, наклало на довгий час сильний відбиток на весь лад місцевого міського життя³³³.

Також вчений вказує на важливу роль в розвитку Тульського повіту колонізаційних процесів. В XVI столітті на думку Г. М. Білоцерковського, заселення Тульського повіту відбувалося дуже інтенсивно. Особливої динаміки цей процес набув в кінці століття як наслідок економічної кризи, що охопила північні та центральні регіони Московської держави. Г. М. Білоцерковський наводить данні що з 1585 до 1589 року площа земельних угідь, що оброблялися в Тульському повіті зросла на 222,6 %. Таке зростання молодий вчений пов’язує з напливом в регіон землеробського населення з уражених кризою земель³³⁴. Однак “Смута”, яка розпочалася пізніше, болюче вдарила по економіці Тульського повіту, на його території значно зменшилась кількість поселень, водночас населення зменшилось вдвічі.

Там само – С. 9–61.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 204, арк. 173.

Белоцерковский Г. М. Тула... – С. 58.

Там само – С. 112, 121.

Там само – С. 94.

Там само – С. 127.

Там само – С. 72.

Там само – С. 73.

Там само – С. 146, 148.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що обидва автора і П. П. Смірнов, і Г. М. Білоцерковський відзначають швидкий, динамічний розвиток сільського господарства в досліджуваних ними регіонах в кінці XVI століття, вчені сходяться на думці про важливий вплив на такий стан речей економічної кризи в Московській державі і як її наслідок колонізації прикордонних територій. Аналогічні їх висновки щодо розвитку ремесла та торгівлі. Однак робота Г. М. Білоцерковського мала суттєву методологічну відмінність від дослідження П. П. Смірнова, якщо перший вивчає явища в розвитку то другий в розрізі. Безперечно перший варіант розкриває перед вченим значно більше можливостей.

Наслідком уявлень учнів М. В. Довнар-Запольського про вплив економічних факторів на історичний процес стало зосередження їх на вивченні проблем економічної та соціальної історії. Політичні процеси за таких умов відігравали другорядну роль. Зайвим доказом цього є увага представників школи до економічної кризи XVI століття, яка в їх інтерпретації є ледь не визначальною подією історії Московської держави XVI – XVII століть. Безпосередньо саме цю кризу в своїй роботі “Экономический кризис в Новгородской области XVI в.” досліджує М. Ф. Яницький. Він розглядає розвиток Новгородського краю за історико-статистичними джерелами від кінця XV та на протязі всього XVI століття, намагаючись з’ясувати, коли ця криза розпочалася та яких масштабів вона набула. Таким чином, М. Ф. Яницький також вивчає явище в розвитку, що загалом є характерним для пізніх праць школи.

Власне, історія Новгородського краю як складової Московської держави розпочалася після його інкорпорації, в кінці XV століття. Іван III намагався поширити на новоприєднані території московські порядки. З цією метою були проведені масштабні конфіскації земель в 1478, 1484 та 1489 роках. За підрахунками М. Ф. Яницького було конфісковано 80% всього земельного фонду Новгородської області. Молодий вчений вказує, що постраждали переважно великі землевласники – ці землі отримали московські поміщики і таким чином помісна система була поширена і на Новгородський край³³⁵. Хоча ці події безперечно мали вплив на економіку регіону, кризові явища були подолані. Аналіз писцевої книги 1551 року на думку М. Ф. Яницького свідчить, що сільське господарство регіону перебувало в порівняно доброму стані, навіть спостерігався деякий прогрес. Ніяких ознак кризи він не відзначає³³⁶. Однак наслідком розгляду автором вже наступної писцевої книги 1564 року стали менш оптимістичні висновки. Він стверджує, що 1564 рік це вже рік кризи, і якщо навіть вона ще ненабрала обертів, то безумовно вже розпочалася. Про це говорило: “значительное число пустых поселений и пустошей, большой процент запустевшей пашни и обож, незначительное, минимальное количество починков, регрессирующие

Там само – С. 177, 191.

Там само – С. 195.

поселения...”. Тож економічна криза на думку М. Ф. Яницького розпочалася між 1551 та 1564 роками³³⁷. Аналіз писцевих книг 1571 та 1576 років дозволили автору говорити про значний крок назад в розвитку землеробського господарства новгородців³³⁸. Однак криза не зупиняється і перепис 1582 – 1584 років ілюструє руйнування господарства Новгородського краю³³⁹. Найпоширенішою формою поселення в 80-х роках XVI століття, за твердженням М. Ф. Яницького, була “пустошь”³⁴⁰, тобто більшість населених пунктів перестали існувати. Масштаби цих кризових явищ насправді вражають і безперечно вона мала неабиякий вплив на історію Московської держави. Залишається важливе і логічне запитання про причини цієї кризи, яке вчений розв’язує в другій частині своєї роботи.

В ній М. Ф. Яницький, зокрема, вступає в дискусію з корифеєм російської історіографії В. О. Ключевським, який вважав колонізаційний фактор причиною кризи. Молодий вчений слушно вказував на труднощі, які очікували селянина у зв’язку з переселенням та освоєнням на новому місці. За таких обставин навряд чи без серйозних причин населення масово залишало б центральні та північно-західні території Московської держави. М. Ф. Яницький вважав колонізацію лише наслідком, але ніяк не причиною кризи³⁴¹. Також він не погоджується з цілою групою вчених: М. Рожковим, І. Беляєвим, А. Благовещенским, які вважали причиною кризи помістну систему. М. Ф. Яницький відзначав, що криза вдарила не лише по помістях а й по землях інших форм землеволодіння³⁴². Справжніми причинами кризи він вважає: збільшення податкового тиску на селян, перехід від натурального господарства до грошового, занепад новгородської торгівлі³⁴³. Варто відзначити, що історіографія неоднозначно зустріла цю роботу. Зокрема, Г. Кочин пише з приводу цієї роботи: “Кризис XVI в. хорошо был известен до работы Яницкого. Завершая его изучение, Яницкий, естественно, должен был определить сущность этого кризиса, причины его и значение в социально-экономической жизни Новгородской области и всего Московского государства. Между тем работа, в основном состоящая из таблиц, лишь иллюстрирует цифрами наличие кризиса и не дает ничего для его анализа”³⁴⁴. Ми не випадково подали таку об’ємну цитату, сувора критика багато в чому була вірною, але Г. Кочин не враховує цілий ряд важливих обставин. По-перше перед М. Ф. Яницьким, як і перед іншими представниками київської школи, стояло завдання розкрити потенціал писцевих книг, власне, він і вивчає ті проблеми, які вони дають можливість з’ясувати. По-друге він не зупинявся на тих проблемах, які вже були розв’язані в роботах інших

Яницький Н. Ф. Экономический... . – С. 12–14.

Там само – С. 23.

Там само – С. 35.

Там само – С. 36.

Там само – С. 51.

Там само – С. 59.

Там само – С. 114–115.

Там само – С. 115–119.

представників школи. Та все ж недопрацьованою є друга частина роботи, де вчений розглядає причини кризи. Ширше використання архівного матеріалу, а не одних лише “обыскных книг”, які не дають можливості з’ясувати причини кризи, зробили б цю частину роботи значно цікавіше.

Однак, попри негативи були й інші рецензії, які справедливо відзначили позитивні сторони роботи. Зокрема, науковий керівник М. В. Довнар-Запольський вказував, що робота М. Ф. Яницького перша в російській історіографії присвячена безпосередньо вивченню економічної кризи XVI століття. Молодий вчений довів, що обезлюднення Новгородських земель не слід пов’язувати з опричиною Івана Грозного, та висловив гіпотезу про руйнування натурального господарства як причину кризи³⁴⁵.

Вивченню проблеми економічної кризи кінця XVI століття присвячена також робота Є. Д. Сташевського “Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд”. Метою цього дослідження було висвітлити розвиток негативних явищ в сільському господарстві центральних районів держави, на що й вказує автор³⁴⁶.

За структурою та методологією це дослідження дуже схоже на роботу П. П. Смірнова. І це не дивно зважаючи що праці були одними з перших спроб вивчення писцевих книг представниками київської школи економічної історії. Дослідження Є. Д. Сташевського містить своєрідну вступну частину, в якій автор дає оцінку джерельній базі та розглядає географію повіту³⁴⁷. Він також говорить про масштаби кризи для центру держави, вказує на обезлюднення та зменшення площі земель, що оброблялися³⁴⁸, докладно розглядає проблему причин кризи. Молодий вчений вважає причинами її значне збільшення експлуатації залежного населення, запровадження панщини та грошового оброку³⁴⁹. Окремо Є. Д. Сташевський досліджує проблему впливу кризових явищ на господарства різних форм землеволодіння³⁵⁰. Статистичні дані отримані вченим як наслідок обробки писцевих книг свідчили, що найбільше постраждали від кризи помістя, дещо менше вотчини і найменше монастирські землі³⁵¹. Є. Д. Сташевський вважає, що стабільність господарства визначала можливість чи відсутність такої у власника вкласти в нього капітал. Нестача робочих рук неминуче спровокувала боротьбу за них між землевласниками, за таких умов фінансові можливості власника землі створити умови для її заселення, визначали долю господарства³⁵². Саме це на думку молодого вченого і було причиною більшого чи меншого ступеню впливу кризи на господарства різних форм землеволодіння. Вплив аграрної кризи кінця XVI століття на подальший

Там само – С. 131.

Кочин Г. Назв. праця. – С. 177.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 204, арк. 175–176.

Сташевский Е. Д. Опыты... . – С. 2.

Там само – С. 1–26.

Там само – С. 32–33, 40.

Там само – С. 38–39, 44–45.

Там само – С. 64–106.

розвиток Московської держави не викликає жодних сумнівів у автора роботи. Він пише, що криза політична була неминучим наслідком кризи економічної,

Проблему негативного впливу економічної кризи на політичну стабільність Московської держави найбільш повно виклав у своїй статті “Кризис перед Смутой в Московском государстве” інший учень М. В. Довнар-Запольського Г. А. Максимович. Він вважав, що криза стала наслідком не однієї а цілого комплексу причин³⁵³ та охопила майже всі верстви російського суспільства³⁵⁴. Г. А. Максимович так само як і інші представники київської історико-економічної школи говорить про значне погіршення становища селян, але крім економічного він розкриває правовий аспект проблеми. Вказує на зростання залежності селян від поміщиків, численні зловживання власників землі. Селяни залишають традиційні місця проживання, але це не гарантує їм кращого економічного становища, на нових землях південного кордону потрібно ще облаштуватися, натомість значно підвищується фіскальний тиск на тих хто залишився жити на старих місцях. Г. А. Максимович говорить, що як наслідок селяни: “... таили в себе ненависть против того общественного строя, который их давил”, а тому цілком готові були до революції³⁵⁵. Саме революції, використання терміну “Смута” молодий вчений пояснює лише історіографічною традицією³⁵⁶. Погіршилось також становище “служилого классу”, всі від власників великих вотчин до дрібних помість відчували нестачу грошового капіталу, необхідного для правильного ведення господарства та виконання службових обов’язків. Це викликало швидкий розвиток боргової залежності у представників цього стану. Земля за таких умов стала дуже швидко переходити з рук в руки, зиск від цього мали великі монастирі, які акумулювали так необхідні капітали³⁵⁷. Положення власників великих вотчин погіршила також політика Івана IV (Грозного), який всіляко обмежував їх права розпоряджатися землею. Прискорило кризу введення опричнини³⁵⁸. Невдоволеними діями влади були також міщани тих міст, які знаходились вздовж кордонів з Польщею, Литвою та степом а також центру держави. Саме на цих територіях переважно концентрувались війська, що створювало певні незручності та проблеми місцевому населенню. Г. А. Максимович пише: “Военно-служилый элемент врывался в посадскую общину, нарушал ее организацию, ее мирную торгово-промышленную жизнь”³⁵⁹. Обґрунтовуючи об’єктивні причини кризи Г. А. Максимович визнає вплив на її розгортання чисто суб’єктивних, “стихийных” причин. До таких він відносить напади татар, епідемії та неврожаї, які підштовхували розгортання негативних явищ. Таким чином на думку, вченого положення

Там само – С. 66–69, 86.

Там само – С. 106.

Максимович Г. А. Кризис перед Смутой в Московском государстве. – Нежин, 1911. – С. 8.

Там само – С. 17.

Там само – С. 9–11.

Там само – С. 3–4.

Там само – С. 11–14.

Проблему наслідків “Смути” для Росії докладно в своїй магістерській дисертації “Очерки по истории царствования царя Михаила Федоровича” розробив Є. Д. Сташевський. Автор роботи вказує на цілий їх комплекс, зокрема, на економічні, соціальні, ідейні, політичні та навіть психологічні зрушення в житті Московської держави³⁶⁰. Подібна поліфакторність як наслідок впливу позитивізму декларувалася і лідером школи М. В. Довнар-Запольським, але поряд з її визнанням представники школи зосереджувалися на вивченні впливу саме економічного фактору на історичний процес. Таким чином Є. Д. Сташевський демонструє певну самостійність наукових поглядів, хоча і в цьому випадку вплив ідей школи є доволі відчутним. Його робота створює враження, що молодий вчений загалом визнає важливу роль економічних явищ в історії. Він продовжує досліджувати аграрну кризу кінця XVI ст. та майже не змінює своїх поглядів стосовно її місця в історії Московської держави. Зокрема, він стверджує: “Хорошо известно, что Смута не создала экономического кризиса, бывшего последствием развития событий XVI века, но она усилила, обострила этот кризис, который не закончился с воцарением Михаила Федоровича, а наоборот, в первые годы его царствования развивался еще с большей силой”³⁶¹. Таким чином вчений значно розширює хронологічні межі кризи, та вказує на зростаючу динаміку її розвитку. Також він вказує на глобальний вплив аграрної кризи на всю економіку Московської держави, негативні явища в сільському господарстві мали відгук і в інших сферах економічної діяльності. А тому значно підривається добробут російських міст, переважно через скорочення промислів та занепад торгівлі, що зрозуміло зупиняє їх розвиток³⁶². Хоча Є. Д. Сташевський також відзначає, що криза мала нерівномірний вплив на різні території держави, автор вказує, що найбільше постраждали ті землі, які стали ареною буремних військово-політичних подій³⁶³. Ще одним наслідком “Смути” та економічної кризи стало значне погіршення становища селян, вчений стверджує, що: “наиболее разорившимся, классом населения оказалось крестьянство”. Є. Д. Сташевський відкидає тезу М. О. Рожкова про зменшення в кінці XVI ст. оброку для селян, вказуючи на методологічні помилки колеги³⁶⁴. Загалом вчений відзначає що: “Московское общество вышло из Смуты экономически разрозненным, социально не пришедшим к какому либо устойчивому равновесию, идейно не установившимся и политически индифферентным”³⁶⁵. Ми навмисне не зупиняємось на інших положеннях магістерської дисертації Є. Д. Сташевського, бо на нашу думку

Там само – С. 17–18.

Там само – С. 16–17.

Сташевский Е. Д. Очерки по истории царствования царя Михаила Федоровича. – К., 1913. – С. 17.

Там само – С. 18.

Там само – С. 24–26.

Там само – С. 29.

лише її частина є внеском вченого в побудову історико-економічної концепції історії Московської держави школи М. В. Довнар-Запольського. Інша частина свідчить про самостійні пошуки вченого. Підсумовуючи вищевикладене вважаємо за необхідне відзначити, що представники київської школи економічної історії вказували на прямий зв'язок політичних подій “Смути” з аграрною кризою кінця XVI ст. Більше того економічна криза в уявленні представників школи мала відчутний а іноді і визначаючий вплив на події внутрішньополітичного життя країни. Вона охоплює доволі значний проміжок часу, зокрема, розпочалася за Івана IV Грозного та продовжувала свою руйнівну дію ще за правління Михайла Федоровича першого з династії Романових. Тому цю економічну кризу представники школи вважали ключовим явищем в історії Московської держави XVI – XVII ст.

Не менш важливу для російської історіографії та київської школи економічної історії цього разу вже джерелознавчу проблему дослідив Г. А. Максимович в статті “К вопросу о степени достоверности писцовых книг”. В російській науці на початок XX ст. склалося неоднозначне ставлення до писцевих книг як до історичного джерела. Предметом активних обговорень була проблема ступеню достовірності писцевих книг, амплітуда оцінок була доволі широкою від абсолютного неприйняття, цієї думки певний час притримувався В. О. Ключевський, до майже абсолютної довіри – М. О. Рожков. Г. А. Максимович спираючись на власний досвід вивчення писцевих книг стверджував, що їх даним слід довіряти вибірково. Зокрема, він ставив під сумнів інформацію щодо площ, які займали сінокоси та ліси, натомість досить високо оцінював дані стосовно площ земель всіх типів, що оброблялися³⁶⁶. Принагідно, зважаючи на актуальність проблеми, вважаємо за необхідне розглянути думки з цього питання інших представників київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського.

Загалом великого розходження в оцінках писцевих книг серед представників київської школи економічної історії не було, власне в цьому і нема нічого дивного, їх робота була переважно спрямована на побудову якоїсь єдиної картини. Прихильником думки про високий рівень достовірності писцевих книг був Є. Д. Сташевський. Він повністю поділяв погляди М. О. Рожкова, та високо оцінював якість роботи московських писців. Хоча молодий вчений і визнавав окремі помилки в підрахунках, що містили писцеві книги, але на його думку вони лише доводили: “... необходимость здоровой критики материала и подведения расчетов писца в таблицы, принятыя современной статистикой”³⁶⁷. Достовірність писцевих книг, схоже не викликає у автора жодних сумнівів. Щоправда згодом він змінив свою точку зору. В звіті про відрядження до Москви в лютому 1909 року Є. Д. Сташевський пише: “Но это изучение вскоре привело к убеждению, что писцовые книги по тому материалу, который они в себе заключают, не могут дать вполне удовлетворяющего ответа на вопросы

Там само – С. 36–37.

Там само – С. 92.

экономической истории Московского государства”³⁶⁸.

Більш послідовним у своїх оцінках писцевих книг був М. Ф. Яницький. На закиди противників широкого використання писцевих книг в історичних дослідженнях І. М. Миклашевського та О. С. Лаппо-Данилевського він слушно зазначає: “Ведь писцовые книги являются все же единственным в своем роде материалом, материалом чрезвычайно ценным по количеству заключенных в нем данных”³⁶⁹. На думку вченого значення цього джерела для вивчення господарства Московської держави повністю нівелює його недоліки, ця теза до речі часто визнавалася й опонентами. Крім того, М. Ф. Яницький вважає, що якщо писці й помиляються то похибка в жодному разі не перевищує 4 – 5%, а тому вона не може суттєво вплинути на відображення загальних явищ³⁷⁰. Інший представник київської школи економічної історії Г. М. Білоцерковський сприяючи на зроблене попередниками особливо не заглиблюється в критику писцевих книг. Однак, він застерігає обережно ставитись до висновків щодо “служилого землевладения” зважаючи на його “дробность и разбросанность”, спираючись на писцеві книги лише певного регіону легко помилитися³⁷¹. Для вивчення широкого кола інших питань соціально-економічної історії Московської держави, на думку Г. М. Білоцерковського, писцеві книги можна і потрібно використовувати³⁷². Позитивно до писцевих книг як історичного джерела ставився і А. М. Гневушев. Він визнавав, що з огляду на мету створення писцевих книг, обкладення населення податками, та разом з тим високий рівень корумпованості московських чиновників факти фальсифікації даних писцевих книг могли мати місце. Тому, якщо це можливо, слід звернути увагу на професійну кар’єру авторів книг, та з’ясувати яку вони мали репутацію. Разом з тим на думку А. М. Гневушева власникам землі було не вигідно сприяти внесенню невірної інформації до писцевих книг, так як вони крім усього іншого засвідчували право власності. В разі судових конфліктів зверталися саме до писцевих книг. Крім того писці мали широке коло повноважень, аж до права наділяти землею та вирішувати земельні суперечки, що свідчить про високий рівень довіри уряду до цього інституту виконавчої влади Московської держави. Що також, на думку автора, є аргументом на користь достовірності писцевих книг³⁷³. А. М. Гневушев визнає, що: “Наблюдения писца стоят во многих случаях, не на высоте требований современной статистической науки, но они в тоже время имеют характер значительной достоверности”. Поруч з тим вчений вказує на

Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг. – Нежин, 1914. – С. 18.

Сташевский Е. Д. Опыты... . – К., 1907. – С. 11.

Сташевский Е. Д. Отчет о командировке в Москву в январе и феврале 1909 года // Университетские Известия. – 1910. – № 6. – С. 1.

Яницький Н. Ф. Экономический... . – С. 4.

Там само – С. 5.

Белоцерковский Г. М. Тула... . – С. 3.

В науковому доробку Г. А. Максимовича є також робота присвячена вивченню окремої території за писцевими книгами це – “Очерки по истории экономического быта Вяземского уезда по писцовым книгам XVI и XVII вв.”. Варто відзначити, що ця робота була найслабшою з циклу вищерозглянутих досліджень київської школи економічної історії. Можливо тому автор на початку назви дослідження використав слово “очерки”. Власне, в праці розглядалися традиційні для інших досліджень школи проблеми, однак поспіхом, обмежуючись переважно статистичними викладками. Автора виправдовує те, що дві попередні статті базувались в значній мірі на даних цієї роботи. Його дослідження цікаве переважно місцезнаходженням В’яземського повіту, він був суміжним з польсько-литовським кордоном. Ніхто з інших учнів М. В. Довнар-Запольського територій цього регіону не досліджував, а тому для більш повного розуміння концепції аграрної кризи XVI століття київської наукової школи М. В. Довнар-Запольського звернемося до висновків його роботи. Г. А. Максимович, як і інші його колеги, відзначав збільшення кількості “пустошей” в кінці XVI століття. За його підрахунками 637 населених пунктів В’яземського повіту перестали існувати, це близько 40 % від загальної кількості поселень повіту. З’ясувавши, що зовнішні причини не могли призвести до такого спустошення, автор як інші учні М. В. Довнар-Запольського вказував на внутрішні причини кризи³⁷⁴.

Типовою та водночас в багатьох відношеннях унікальною була робота А. М. Гневушева представника старшої плеяди учнів М. В. Довнар-Запольського “Сельское население Новгородской области по писцовым книгам 1495 – 1505 годов”. Надрукованою, переважно з економічних причин, була лише перша частина першого тому запланованого автором дослідження. За задумом А. М. Гневушева перший том мав включати огляд економічного життя краю: до об’єднання з Московською державою – перша частина, та після об’єднання – друга частина; другий том присвячувався економічній історії Новгородського краю в XVI столітті³⁷⁵. Саме в цій роботі особливості методології інших досліджень мають гіперболізований вигляд. Зокрема, другорядна, службова роль політичної історії, докладне вивчення економічного життя населення, яке часом межує з етнографією, зосередження дослідника не на подіях а на економічних явищах. Для повної об’єктивності зазначимо, що можливість розкрити широке коло питань дозволив особливий характер Новгородських писцевих книг. Вони містили значно більше інформації ніж інші писцеві книги, зокрема в них фіксується докладний перелік доходів, що йшли землевласнику з його селян³⁷⁶. Що до висновків цієї роботи, то А. М. Гневушев, зокрема, відзначав що до приєднання 60 % новгородських земель були приватними вотчинами³⁷⁷, а

Там само – С. 23.

Там само – С. 24.

Максимович Г. А. Очерки по истории экономического быта Вяземского уезда по писцовым книгам XVI и XVII вв. – К., Б. г. – С. 40–43.

Гневушев А. М. Очерки... . – С. I.

величезні земельні угіддя належали обмеженому колу осіб. Саме цим автор пояснює ту значну роль, яку відігравали новгородські бояри в політичному житті Новгород³⁷⁸.

Нажаль з об'єктивних причин ми не маємо змоги проаналізувати всі роботи представників київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського цього циклу, не всі роботи були надрукованими, їх рукописи також нами не знайдені. Серед них медальні роботи: В. М. Базилевича “Тульская окраина по писцовым книгам XVI в.”³⁷⁹, С. Г. Грушевського “Коломенский уезд по писцовым книгам XVI в.” – надрукованими були лише додатки до цієї роботи³⁸⁰. Також маємо інформацію, що монографію на основі розробки писцевої книги по Белевському повіту написав В. О. Романовський – вона також нами не знайдена³⁸¹.

Останньою медальною роботою написаною в Університеті св. Володимира на основі розробки писцевих книг було дослідження В. Є. Фаворського “Вятский край в XVII веке”. За свідченням автора роботи вона була надрукована в 1917 році під назвою “Вятский край в XVII веке – истории колонизации и экономического быта”³⁸². На превеликий жаль нам не вдалося знайти ні цієї роботи, ні навіть посилань на неї. Однак ми маємо доволі широку рецензію наукового керівника М. В. Довнар-Запольського на це дослідження, де він викладає основні положення медальної роботи учня. Зважаючи, що це останнє дослідження київської школи економічної історії з циклу робіт присвячених вивченню писцевих книг і є певним вінцем еволюції цих наукових пошуків, ми зробимо спробу проаналізувати її хоча б в такому обмеженому вигляді. Робота мала 241 сторінку тексту та 336 сторінок додатків. Таке співвідношення основного тексту та додатків є характерним для київської школи економічної історії. Переважно крім основного тексту вони друкували велику кількість статистичних таблиць а також часом цікаві документи. За структурою дослідження В. Є. Фаворського складалася з чотирьох частин. В першій вступній був здійснений географічний огляд регіону, та розглянута історія освоєння краю. В другій він досліджує колонізацію В'ятського краю в XVII столітті. Вивчаючи цей процес автор дійшов до висновку, що освоєння цього регіону продовжувалось на протязі всього століття. Про те наскільки активно, це відбувалося свідчить факт, що в 1615 році 50% всіх поселень становили починки, тобто були ново заснованими. Це насправді могло б видатись дивним, створюється враження, що “Смута” негативного впливу на розвиток краю немала, а скоріше навпаки сприяла йому. В третій він розглядає

Там само. – С. 8.

Там само. – С. 310.

Там само – С. 315.

Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг. – Нежин, 1914. – С. 4–5.

Грушевський С. Г. Коломенский уезд по писцовым книгам XVI в. // Университетские Известия. – 1916. – № 3. – С. 1–30, № 5–6. – С. 31–62, № 7–8. – С. 63–110, № 9–10. – С. 111–126; 1917. – № 1–2. – С. 127–144.

церковне землеволодіння та особливості економічного розвитку міст регіону, особливо уважно автор зупиняється на соціальній стратифікації міського посада³⁸³. Загалом це дослідження історії розвитку ще однієї території Московської держави економічного життя якої особливо не постраждало від аграрної кризи.

Інший аспект розгортання економічної кризи дослідив в своїй магістерській дисертації “Города Московского государства в первой половине XVII в.” П. П. Смірнов. Ми неодноразово використовували термін аграрна криза, розглядаючи переважно негативні явища в сільському господарстві, аналіз процесів, що відбувалися в містах Московської держави безперечно відкривав перед школою перспективу побудови більш повної концепції історії Росії кінця XVI початку XVII століття. Автор дослідження залишаючись вірним традиціям київської школи економічної історії вивчає переважно питання соціально-економічного розвитку міст. В контексті вивчення розвитку економічної кризи найбільш цікавим є розділ дисертації П. П. Смірнова в якому він вивчає кількість та рух посадського населення міст Московської держави. Переважно від активності та кількості цієї верстви населення залежав розвиток ремесла та торгівлі в російських містах. Дотримуючись принципу важливої ролі географічного фактору а також враховуючи регіональні особливості різних територій держави вчений поділяє всі російські міста за географічним принципом на кілька великих груп. Першим він розглядає, найбільш уражений кризою північно-західний регіон держави. Це переважно міста Новгородської та Псковської земель. Масштаби кризи в цьому регіоні справді вражають: від першої половини XVI до 20-тих років XVII століття кількість посадських дворів у Пскові зменшилась на 87,5 %, аналогічний показник для інших міст Псковського краю становить більше 90 %. Не краща ситуація і в Новгороді, П. П. Смірнов наголошує, що негативні явища в економічному житті міста найбільш динамічно розвиваються починаючи з другої половини XVI століття і до 1646 року 86 % Новгородського посаду зникає, на 81 % в середньому зменшується посад в інших містах Новгородської землі³⁸⁴.

Досить значно зменшується кількість посадського населення в містах так званої литовської окраїни Московської держави: Великих Луках, Вязьмі, Торопці³⁸⁵. Катастрофічною також була ситуація в Сіверських містах, зокрема, зовсім зникає в “Смуту” мирне населення в Путивлі та Рильську³⁸⁶.

Криза завдала шкоди також містам південного кордону Московської держави. Хоча в частині міст цього регіону в першій половині XVII століття кількість посадського населення збільшується, порівняно з XVI століттям цей показник є негативним для всіх міст. Однак вчений відзначав що кризові

Романовский В. А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время// Alma Mater – Т. 1 – С. 284.

ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 7916, арк. 2 зв.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1278, арк. 42–44.

Смирнов П. П. Города Московского государства в первой половине XVII в. – К., 1919. – Т. 1. – В. 2. – С. 15–24.

явища на півдні держави були менш інтенсивними аніж на її заході, якщо на заході в середньому від XVI до середини XVII століття посад зменшився на 67,7 % то на півдні на 36,9%³⁸⁷. Тобто вчений мав всі підстави стверджувати, що в цьому регіоні криза мала відносно поміркований характер. Не завдала вона значної шкоди і містам так званого “Казанського дворца”, що лежали на берегах Волги. В містах цього регіону відбулося навіть значне збільшення кількості населення за часів “Смути”. Однак це не дало імпульсу для розвитку міст. До середини XVII століття міський посад зменшується і в цьому регіоні³⁸⁸.

Суперечливі процеси відбувалися в північно-східному регіоні до якого входили Пермські, Поморські та В’ятські міста. Цікаво, що ті населенні пункти, які могли виграти від перенесення торгівлі з Балтійського моря в Біле за словами вченого знаходились в “положении безнадёжного увядания” . Але все ж, в середньому посад в містах Пермського краю зменшився на 45, 2%, натомість у В’ятському краї він зріс на 43, 7 %, в Поморських містах зростання ще більше і становить 53, 4 %. Однак навіть в тих регіонах де відзначалось зростання ситуація була далеко не однозначною, якщо частина міст дійсно динамічно зростала то інші міста регіону занепадали³⁹⁰.

І на решті неоднозначно відбувався розвиток міст центральної Росії. Найбільш в економічному відношенні потужного регіону до якого входила Москва і на території якого знаходилась майже половина посадських дворів Московської держави³⁹¹. П. П. Смірнов відзначає, що кризові явища завдали значної шкоди російській столиці, зокрема він говорить: “Во второй половине XVI столетия Москва буквально тает на глазах современников и исследователя”. Цей процес мав своє продовження і в першій половині XVII століття. Від 1632 до 1649 року кількість чорних дворів в Москві зменшилась на 29 %³⁹². Міста “Замосковья”, як іноді ще називають цей регіон, в першій половині XVII століття швидко розвивались. Переважно це стосується середніх за розміром міст, що знаходились на півдні та півночі цього регіону. Але розвиток на початку XVII століття ніяк не міг компенсувати ті втрати, які мали, зокрема, міста західного та центрального “Замосковья” в кінці XVI століття³⁹³.

Вчений дійшов висновку, що в другій половині XVI століття та першій половині XVII століття розташування посадського населення в Московській державі зазнає значних змін. Разом з тим змінюється розташування економічних центрів держави і це на думку П. П. Смірнова пов’язано з зміною обставин існування цієї групи міщан³⁹⁴. Переміщення населення, на думку вченого, географічно було спрямовано від периферії до центру та від

Там само – С. 25–27.

Там само – С. 29.

Там само – С. 52–64.

Там само – С. 79.

Там само – С. 80.

Там само – С. 81.

Там само – С. 86–89.

заходу на схід. Криза мала надзвичайно широку площу розповсюдження та була майже загальним для всіх областей явищем³⁹⁵. Ключовим для історика за таких обставин є питання про причину цих масштабних процесів, які безперечно мали неабиякий вплив на подальший розвиток Московської держави. Автор дослідження визнає дві групи факторів, що викликали кризові явища. Перш за все це комплекс зовнішніх причин: масштабні військові дії, які була змушена вести Росія на західному кордоні в XVI – XVII століттях; буремні події “Смути”, що завдали шкоди значним територіям держави; втрата економічних зв’язків з Балтійським морем. Але поряд з цими причинами вчений вказує на існування внутрішньої хвороби, що зменшує сили чинити опір російських міст та в багатьох місцевостях ще до “Смути” приводить до спустошення³⁹⁶. На думку вченого негативні явища викликали глобальні внутрішні зміни організації Московської держави. В цьому контексті кризи міських посадів він пов’язує з формуванням на залишках колишніх удільних князівств єдиної Московської держави. Нові політичні реалії вимагали нової внутрішньої структури країни. Відбувається за висловом вченого, хоча й підготовлений попереднім періодом розвитком міста, але все ж катастрофічний розрив між містом та селом. Руйнується сільське господарство міст³⁹⁷. Відбувається переродження міст “из всесословных землевладельческих центров в изолированные “местечки”, населенные мелким мещанством, которому приходилось снискивать пропитание исключительно торгом и промыслом”³⁹⁸. Інші негативні явища в житті держави лише збільшували масштаби цієї кризи. Але поряд з занепадом одних міських центрів в першій половині XVII століття починається розвиток інших. Загалом на думку вченого головним результатом кризи стала побудова нового більш досконалого для свого часу економічного, соціального та політичного ладу країни³⁹⁹. Підбиваючи певні підсумки вважаємо за необхідне відзначити, що П. П. Смірнову вдалося побудувати оригінальну концепцію історії російських міст в першій половині XVII століття. В цілому він продовжив напрямок досліджень, який був започаткований київською школою економічної історії. І йому вдалося значно розширити уявлення про економічну кризу Московської держави XVI – XVII століть. Важливо відзначити, що вчений запропонував нові хронологічні рамки кризи, довівши що кризові явища в багатьох місцевостях продовжувались до середини XVII століття.

Концепцію П. П. Смірнова на нашу думку, можна вважати такою, що доповнює уявлення київської школи економічної історії про економічну кризу в Московській державі. Значна частина учнів М. В. Довнар-Запольського досліджувала процеси, які відбувалися в сільському господарстві Московської держави. Спираючись на накопичений матеріал

Там само – С. 99.

Там само – С. 10–11.

Там само – С. 132–133.

Там само – С. 134.

Там само – С. 354–355.

про зміни саме в цій сфері економічної діяльності вони пов'язували кризові явища з переходом від натурального до грошового господарства. І дійсно зміна структури оподаткування стосувалася переважно сільськогосподарського виробника, який на той час створював основну частину національного продукту. Тепер він має збувати на ринку результати своєї економічної діяльності. Таке фактичне збільшення обсягів сільськогосподарських товарів викликають зміни в структурі міської торгівлі. Фактично змінюється призначення міста, якщо раніше це ланка переважно регіонального обміну, то за нових обставин місто має перетворитися на ланку національного ринку. Ці зміни передбачають широкий розвиток торгівлі, яка починає виконувати значно більш масштабніші завдання. Зростає роль торгівельних шляхів відбувається формування нової економічної структури держави, що передбачає розвиток одних і занепад інших економічних центрів Московської держави. Фактично П. П. Смірнов говорить про перехід від міського до народного господарства зі сформованим національним ринком згідно теорії розвитку народного господарства Карла Бюхера. Ця концепція фактично є альтернативним поясненням кризових явищ в Московській державі, однак, вона може бути поєднаною з попередніми науковими пошуками школи, що ми й спробували вище довести. Хоча поруч з цим уявлення П. П. Смірнова про економічний розвиток Московської держави можна вважати наступним кроком в еволюції історико-економічних поглядів київської школи економічної історії. Об'єднуючим і характерним є факт, що в обох випадках зміни в економіці держави супроводжуються кризою, і обидві теорії намагаються її пояснити.

На жаль лідер школи М. В. Довнар-Запольський не залишив жодної праці в якій би безпосередньо розглядалася економічна криза в Московській державі XVI – XVII століть. Однак про його погляди на цю проблему ми маємо можливість дізнатися проаналізувавши лекційні курси вченого. Відразу відзначимо, що бачення М. В. Довнар-Запольським перебігу кризових явищ загалом є тотожним тому як про це пишуть його учні. Значно більш цікавим є аналіз цієї кризи лідером школи. Зокрема, М. В. Довнар-Запольський визначив три основних наслідки кризи: зміни в сфері форм землеволодіння: з кризи виходить інший тип землевласника; перебудова соціальних відносин: кріпосне право як хронологічно так і фактично на думку вченого є наслідком кризи; інтенсивне посилення колонізаційного руху⁴⁰⁰. Подібні думки в своїх працях висловлювали і його учні та все ж так чітко визначені вони вперше. Що до змісту наслідків то навряд чи можуть виникнути сумніви в тому, що вона відіграла важливу роль в історії Росії. М. В. Довнар-Запольський вважає що ця криза є однією з основних та поряд з тим малодосліджених проблем історії Московської держави, тому й спрямовує своїх учнів на її розробку. Причинами кризи М. В. Довнар-Запольський вважає перехід від натурального господарства до грошового, перенаселеність тих регіонів, які пізніше охопила криза, панування екстенсивних форм ведення господарства. На нашу думку, варто звернути

Там само – С. 26.

Погляди, на які спиралися представники київської школи економічної історії вивчаючи писцеві книги, багато в чому ґрунтувалися на досягненнях російської історичної науки. Зокрема, ідеї представників соціально-економічного напрямку в російській історіографії не лише впливали на молодих вчених, а можливо навіть сприяли появі цього циклу досліджень. Однак детальна розробка великого комплексу проблем історії народного господарства Московської держави XVI – XVII століття беззаперечно є внеском представників київської школи економічної історії в розвиток історичної науки Росії. Хоча ми не маємо підстав говорити про помітний вплив ідей школи на подальший розвиток російської історіографії. Важливо відзначити, що авторами більшості робіт були молоді вчені, часто ще студенти, тому важко було чекати пильної уваги до їх робіт. Не вистачало узагальнюючої роботи, в якій би були зібрані всі ідеї школи щодо історії Московської держави. Є свідчення, що М. В. Довнар-Запольський готував другий том “Истории русского народного хозяйства”, який присвячувався історії господарства Московської держави. В 1913 році він пише, що вже шостий рік працює над цією книгою⁴⁰¹. Однак, на жаль видати її вченому так і не вдалося.

Важливою тенденцією розвитку історичної науки в XX століття став справжній тріумф проблемної історії⁴⁰². Цілком можна погодитись з тезою що: “Утвердження проблемної історії ознайменувалося зверненням до нового типу джерельного матеріалу: якщо історія-наратив базувалась на свідченнях особистісного характеру (мемуари, листування, історичні твори сучасників), то новий тип історії орієнтувався на залучення джерел масового характеру, на які дослідники раніше практично не звертали уваги”⁴⁰³. В випадку з київською школою економічної історії це було звернення до писцевих та переписних книг. Використання яких дозволило значно розширити наукові знання про економічні, соціальні, демографічні процеси в історії Московської держави.

Аналізуючи все вищевикладене вважаємо необхідним відзначити, що переважна більшість робіт київської школи економічної історії була присвячена вивченню кризи, що охопила Московську державу в кінці XVI – на початку XVII століття. Власне, це вже відзначалося нашими попередниками, а тому не потребує зайвих доказів⁴⁰⁴. Цей комплекс досліджень, на нашу думку, слід розглядати у контексті наукових поглядів лідера школи М. В. Довнар-Запольського, зокрема, його тверджень про

Там само – С. 111.

Добренев В. И. Кравченко А. И. Социология: В 15 т. Т. I: Теория и методология. – М, 2003. – С. 325.

М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы (Пуб. С. И. Михальченко) // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 398.

Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Назв. праця... – С. 6.

важливе місце економічної кризи в історії⁴⁰⁶. Лідер школи та його учні були переконані, що саме економічні фактори мають домінуючий вплив на розвиток історичного процесу. Зосередження на вивченні явищ економічної історії, зумовило інтерес до тих процесів економічного життя Московської держави, які мали всеохоплюючий характер та відігравали важливу роль. Саме це давало можливість обґрунтувати свої наукові погляди.

Знахідкою в цьому відношенні була аграрна криза останньої чверті XVI століття, яка мала безперечний вплив на розвиток економіки всієї Московської держави. В той же час її прямий вплив на розгортання найяскравішого явища політичного життя першої половини XVII століття – “Смути” – зумовив інтерес до вивчення цієї проблеми з боку представників київської школи економічної історії. Узагальнивши їх думки, висловлені в різних роботах, ми маємо можливість відтворити доволі повну картину цієї кризи. Її розгортання спровокували як внутрішні так і зовнішні причини. Зокрема, негативні наслідки мало зростання фіскального тиску на селян, поява нових форм експлуатації. В той же час військові успіхи Івана Грозного у протистоянні з татарами дозволили почати освоєння величезних за площею територій на півдні Московської держави. Головною причиною кризи, що мала характер тривалої дії, був перехід від натурального до грошового господарства. Це вимагало формування нової економічної структури господарства Московської держави, що не могло відбутися без кризових явищ. Сільське населення центральних і північно-західних регіонів Росії починає масово залишати свої домівки та розпочинає колонізацію ще неосвоєних територій, яких країна мала вдосталь. Сприяє розгортанню кризових явищ боротьба за робочі руки, що розпочинають господарі землі, і яку програють дрібні власники. Це дуже важливо, бо саме вони становлять більшу частину російської армії. Підрахунки представників київської школи економічної історії ілюструють зменшення населення та площ що оброблялися в центрі та на північному-заході країни, в той же час аналогічні показники зростають в південних прикордонних районах. Соціальна напруга, яку викликає аграрна криза, сприяє розгортанню революційних для держави подій, що згодом отримають назву – “Смута”, яка звичайно лише поглибила негативні явища. Після завершення “Смути” кризові явища не зникли, але втратили свій радикальний характер. Весь процес перетворення економіки закінчився в більшості регіонів в середині XVII століття. Саме такою на нашу думку в загальних рисах була концепція економічної кризи кінця XVI – першої половини XVII століття київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського.

3. 4. Дослідження проблем історії України науковою школою М. В. Довнар-Запольського.

Там само – С. 7.

На самому початку цієї частини дисертації, на нашу думку, варто відзначити, що вивчення проблем української історії для київської історико-економічної школи було другорядним завданням. Мали місце випадки, коли студентів, що приходили до М. В. Довнар-Запольського з проханням дати тему для дослідження з історії України, він спрямовував на вивчення проблем історії Московської держави⁴⁰⁷. Російський вчений С. І. Михальченко перебільшує, коли стверджує, що М. В. Довнар-Запольський враховував наукові інтереси своїх учнів⁴⁰⁸. Окремі випадки, коли учні М. В. Довнар-Запольського отримували теми з історії України, були виключеннями. Та все ж прагнення студентів розробляти матеріали місцевих архівів іноді перемагало, що однак вимагало від учнів Митрофана Вікторовича неабиякої сили волі та дипломатичного хисту.

Чому склалася така ситуація? Сучасна українська дослідниця Н. О. Герасименко вважає, це пов'язано з тим, що українська проблематика в Російській імперії на початку ХХ ст. була неактуальною, а часто і забороненою. Крім того М. В. Довнар-Запольський, отримавши в 1888 році гіркий урок, пов'язаний з ввезенням до Російської імперії заборонених у той час українських видань, і у своїй науковій та педагогічній діяльності прагнув оминати теми, пов'язані з українською історією⁴⁰⁹. Дійсно, це все вірно і український вчений правильно вказує на причини такого стану речей, але на нашу думку, були й інші обставини, які також впливали на вибір тематики досліджень для студентів та професорських стипендіатів кафедри російської історії Університету св. Володимира. М. В. Довнар-Запольський, подібно до В. Б. Антоновича, мав чітку науково-дослідну програму і вона була спрямована на вивчення історії економічного розвитку Московської держави. Платою за ті зусилля, які вчений докладав, навчаючи своїх учнів азів наукового історичного дослідження, він бажав би бачити реалізацію своє науково-дослідної програми.

Одним з перших серед представників київської історико-економічної школи підготував наукове дослідження, що стосувалось історії України, звісно в рамках Російської імперії, був Г. А. Максимович. Його магістерська дисертація мала назву “Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией”. Працюючи над цією книгою він опрацював архіви Харкова, Чернігова, Петербурга, Москви та Києва. Своєю роботою

Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович... . – С. 167.

Довнар-Запольский М. В. История ... – С. 37.

Крупницький Б. Д. З студентських спогадів історика // *Alma Mater* – Т. 1 – С. 275.

Наступна книга вченого, за яку він отримав ступінь доктора історичних наук в 1918 році⁴¹⁰, була продовженням попередньої. В праці “Выборы и указы в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г.”⁴¹¹ вчений вивчає настрої населення України за правління П. О. Румянцева-Задунайського. Тема дослідження насправді цікава, хоча спроба створення чогось схожого на парламент в Росії зазнала невдачі, однак ці події мали неабиякий резонанс серед населення. На думку Г. А. Максимовича: “... указы служат самым ценным источником для изучения нужд и желаний этого общества”⁴¹². Аналізу того, як відбувалися вибори, та змісту наказів виборців в різних регіонах України переважно й присвятив свою роботу вчений. Власне, як і попереднє дослідження, і ця його праця має частково джерелознавчий характер.

Що до основних висновків роботи то вчений зокрема вважає, що безпосередньо сам П. О. Румянцев-Задунайський та російська адміністрація брутально втручались в процес проведення виборів та складання наказів⁴¹³. Та навіть не зважаючи на це населення України на думку вченого ідею створення законодавчого органу сприйняло з ентузіазмом, більшість людей вірило, що прагнення висловлені в наказах будуть реалізованими⁴¹⁴.

Колега Г. А. Максимовича по київській школі економічної історії В. О. Романовський написав рецензію на цю роботу. В ній він зокрема відзначав надзвичайне значення періоду, що досліджує Г. А. Максимович в історії України, та актуальність його дослідження. На думку В. О. Романовського найбільшою вадою дослідження Г. А. Максимовича є те, що він: “... зробив описання виборів, але вивчення їх на підставі соціальних стосунків не дав”. Також на його думку Г. А. Максимович зумів би досягнути значно цікавіших результатів урізноманітнивши коло джерел, які він використовував в своєму дослідженні⁴¹⁵. Дійсно вадами більшості робіт Г. А. Максимовича є їх описовий характер, що однак можна пояснити великою кількістю нового фактажу, який прагне донести до читача вчений. Новизна питань, слабкий стан їх розробки в російській історіографії часом заважає вченому формувати

висновки та значно глибше бачити проблеми.

Там само. – С. 120–190.

Там само. – С. 190–357.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 1142, арк. 62.

Максимович Г. А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. 334 с.

Там само. – С. 1.

Там само. – С. 309–312.

Одним з представників школи хто продовжив вивчення “Генерального описания Малороссии” був в майбутньому відомий український вчений В. О. Романовський. Ще на студентській лаві він вирішив спробувати дослідити окрему територію України за тією ж методологією, за якою представники школи вивчали історію Московської держави. Він був також студентом кафедри російської історії але його науковим керівником формально був В. Ю. Данилевич. Як про це згадував пізніше В. О. Романовський: “Человек он был во всех отношениях ничтожный, хотя мне и не хочется писать резко о нем, так как он в студенческие мои годы относился ко мне дружески. Но дать мне никаких знаний и навыков исследовательских не смог, так сам их не имел”⁴¹⁶. Натомість В. О. Романовський з вдячністю говорить про всебічну допомогу, яку йому та іншим студентам на початку наукового шляху надавав М. В. Довнар-Запольський⁴¹⁷. Однак можливість вивчати історію України він отримав саме завдяки тому, що іноді авторитарний Митрофан Вікторович офіційно не керував його науковими пошуками.

Медальною роботою В. О. Романовського була праця на тему “Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII вв.”. Як і робота його попередника ця праця стосувалася проблем малодосліджених в історіографії, перш за все це стосується питань економічного побуту в Україні в означений період. Крім того на початок ХХ століття не було жодної спроби дослідити господарство окремого району України користуючись Рум’янцевським описом⁴¹⁸. І це дійсно було дивним зважаючи на унікальність цього джерела. Як писав про опис В. О. Романовський: “По единогласному признанию – это богатейший материал для знакомства с экономическим бытом Малороссии XVIII в. и с формами владения, восходящими к гораздо более раннему периоду; и тем не менее этот источник не только не использован, но даже и не издан ни в малейшей своей части полностью”⁴¹⁹. На превеликий жаль невиданою залишилася і медальна робота В. О. Романовського, однак була надрукована досить цікава окрема її частина. Робота “Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году” власне, і є спробою В. О. Романовського дослідити окремий регіон України за Рум’янцевським описом та історико-статистичним методом “за М. В. Довнар-Запольским”. Сотня яку взявся досліджувати молодий вчений охоплювала 185 поселень, вже з цього ми можемо судити, що це територіально досить значний регіон. Характерною його особливістю було надзвичайно поширене монастирське землеволодіння⁴²⁰. В своїй роботі він дійшов до висновку про досить сприятливе економічне положення селян в

Там само. – С. 313.

Романовський В. О. Новий дослід по історії України XVIII віку. – К. 1919. – С. 160–167.

Із спогадів Віктора Романовського (Пуб. В. А. Короткого) // Київський університет. – 1997. – № 9. – С. 6.

Там само. – № 8. – С. 3.

Романовский В. О. Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году. – К., 1914. – С. 82.

Любетцькій сотні. І це навіть незважаючи на те, що за визнанням вченого панщина в цьому регіоні була досить важкою часто навіть щоденною, однак в середньому в одному селянському дворі жило близько одинадцяти чоловік. Враховуючи те, що найчастіше панщину певний час відпрацьовував один чоловік з двору значної шкоди селянському господарству це не завдавало. Аналіз В. О. Романовського того наскільки селянські господарства сотні, які належали монастирям, були забезпеченими землею та домашньою худобою свідчив про їх відносно благополуччя. Значення цього висновку полягало в тому, що російські історики на той час одноставно говорили про значно важче становище монастирських селян порівняно з іншими верствами населення. Статистичні дані, які отримав В. О. Романовський, свідчили про інше. Вчений пояснював такий стан речей тим, що селяни належали переважно великим монастирям та перебували у їх власності вже досить тривалий час⁴²¹.

Опрацьовуючи методами статистичного аналізу раніше не вивчений джерельний матеріал В. О. Романовський отримав велику кількість нової цікавої інформації, яка часто суперечила існуючим в історіографії поглядам на ті чи інші проблеми. Однак молодий вчений був дуже обережним у висновках, саме тому В. Ю. Данилевич у рецензії на його роботу писав: “Выводы автора обставлены очень хорошо в научном отношении. Он, повидимому не любит шатких гипотез и предпочитает осторожность в выводах”. Але поруч з цим науковий керівник говорить про недоліки такого підходу. На його думку зібраний В. О. Романовським матеріал не лише дозволяв, але й вимагав зробити більш докладні та широкі висновки⁴²².

Також свій науковий шлях в київській історико-економічній школі розпочав Осип Юрійович Гермайзе. Під керівництвом М. В. Довнар-Запольського він досліджував економічну історію білоруського і українського селянства. Результатом його пошуків стала робота на тему “Экономический быт западно-русского крестьянства XVI – XVIII вв.”⁴²³.

Ще одним представником київської школи економічної історії, що вивчав Рум'янцевський опис України, був Павло Костянтинівич Федоренко. Зокрема, в 1915 році у 12 випуску “Трудов” Полтавської архівної комісії вийшла перша праця П. К. Федоренка “Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи 1765 – 1769гг.”⁴²⁴. Крім того він написав медальну роботу “Положение крестьян Черниговской губернии перед крестьянской реформой”. Дослідження було створено на архівних матеріалах, отримало блискучий відгук М. В. Довнар-Запольського. Ця праця заслуговує на увагу з огляду на те що це одна з перших в російській

Там само. – С. 81.

Там само. – С. 83.

Там само. – С. 93–98.

Данилевич В. Отзыв о сочинении “Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII вв.”, предоставленном на соискание медалей под девизом: “In magnis et roluisse sat est” // Университетские Известия. – 1914. – № 9. – С. 5–7.

історіографії робіт де в якості джерела використовуються праці губерньського комітету з ліквідації кріпачства⁴²⁵.

Також вивчення окремих територій України за допомогою “Генерального описания Малороссии” продовжив Микола Михайлович Ткаченко. Він розробляв тему: “Київська сотня Переяславського полку за Рум’янцевською ревізією”. На жаль до радянських часів жодних результатів цієї роботи вчений не надрукував⁴²⁶.

Проблеми історії України під науковим керівництвом М. В. Довнар-Запольського вивчав також Микола Федорович Тищенко. Перед від’їздом з Києва 25 листопада 1919 року М. В. Довнар-Запольський звернувся з клопотанням до історико-філологічного факультету про залишення М. Ф. Тищенка професорським стипендіатом при Університеті св. Володимира. Між іншим М. В. Довнар-Запольський пише: “Я давно знаю его как студента искренне интересующегося научными вопросами и проявляющего большие способности в изучении русской истории”. Крім того науковий керівник вказував, що в минулому він досліджував соляну справу XVIII – XIX ст. а в останній час промисловість України XVII – XVIII ст., надрукованих статей молодий вчений немає лише внаслідок труднощів “... общего состояния переживаемого нами”⁴²⁷. За радянської влади М. Ф. Тищенко значну частину свого життя присвятив роботі в Київському центральному архіві давніх актів, досліджував економічну історію України XVIII ст.⁴²⁸.

Ще одним учнем Митрофана Вікторовича був М. П. Полетика. Вчений як і інші представники школи спеціалізувався по кафедрі російської історії, але від розробки уже традиційних для учнів М. В. Довнар-Запольського писцевих книг відмовився. Йому пропонувалася тема “Воронежский край по писцовым книгам XVI-XVII столетия”, але словами М. П. Полетики: “В обстановке все растущей разрухи и надвигающегося голода какой студент мог ехать за 600 верст в Воронеж для работы в местных архивах?”. За поради приват-доцента Б. Г. Курца він почав вивчати історію економіки України. Результатом пошуків молодого вченого стає дослідження “Социально-экономическая организация Левобережной Украины в XVIII веке”. Характерним для київської історико-економічної школи є вибір періоду дослідження, він залежав від наявності статистичних джерел. Якщо історію московської держави вивчали переважно XV – XVII ст., економіка століть відображена в писцевих книгах, то для історії України XVIII ст. можливість дослідження економіки цього часу давав Рум’янцевський опис.

Також М. В. Довнар-Запольський спрямовував наукові пошуки талановитої жінки – Н. Д. Полонської. Професійні навички вченого історика

Скляренко Є. М. У сфабрикованій справі “СВУ” (Й. Ю. Гермайзе) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К., 1991. – С. 130.

Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи одне життя (П. К. Федоренко) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К., 1991. – С. 229.

Романовский В. А. К истории подготовки профессорских кадров в дореволюционное время. // Alma Mater – Т. 1 – С. 284, 289.

Оглоблин О. Українська... . – С. 139–141.

вона отримала як і інші представники школи в історико-етнографічному гуртку. Н. Д. Полонська була однією з найактивніших на його засіданнях, загалом виголосивши десять доповідей⁴²⁹. Обираючи Наталії Дмитрівні тему магістерської дисертації М. В. Довнар-Запольський запропонував їй обрати між Рум'янцевським описом Малоросії та діяльністю Потьомкіна в Південній Україні. Останню тему вона й обрала для своїх наукових пошуків. Таким чином Н. Д. Полонська продовжила започатковане Г. А. Максимовичем вивчення діяльності російських сановників в “Малоросії”. Використання останнього терміну не випадкове оскільки до революції 1917 року учні М. В. Довнар-Запольського переважно розглядали історію України в контексті історії Росії. За свідченням самої Н. Д. Полонської ця робота мала будуватися за тією ж схемою що й дослідження Г. А. Максимовича⁴³⁰. Дисертації вона захистити не встигла, але окремі результати її наукових пошуків щодо цієї проблеми були надрукованими в 1918⁴³¹.

Цікаво що Н. Д. Полонська чи не єдина серед учнів М. В. Довнар-Запольського в своїй науковій роботі не мала прямого відношення до розробки статистичних джерел, теж має наукові здобутки в цьому напрямку історичних досліджень. Їй пощастило знайти унікальний документ – повний опис Таврійської губернії⁴³².

Наостанок хотілося б розповісти про можливо найвідомішого в українській історичній науці та найуспішнішого з цієї когорти вчених Олександра Петровича Оглобина. Він пов'язав свою долі з Університетом св. Володимира в 1917 році, коли вступив на відділення російської історії історико-філологічного факультету цього навчального закладу. Не зважаючи на досить короткий час навчання в вищій школі він зумів звернути на себе увагу М. В. Довнар-Запольського, який говорив про О. П. Оглобина як про студента що подає великі надії⁴³³. За зізнанням О. П. Оглобина на університетській лаві він цікавився історичною географією та історією Сіверщини⁴³⁴. Під керівництвом М. В. Довнар-Запольського і за участю приват-доцента П. П. Смірнова він, зокрема, підготував роботу “Спорные вопросы истории восточно-славянского расселения”, яку доповідав 5 травня

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 342, спр. 193, арк. 84.

Оглобин О. Українська... – С. 37–38, 166–167.

Верба І. В. Життя... – С. 45.

Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916) // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 41.

Полонська Н. Д. Одно из культурных начинаний имп. Вольного экономического общества (Садоводство и виноделие в Тавриде в конце XVIII ст.) // Известия Таврической архивной комиссии. – 1918. – Т. 54; Там же ще дві її статті “Первые десять лет Симферополя”, “Страничка из прошлого Симферополя”.

Ульяновський В. І. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінки життєпису // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 4 -те вид. – К., 2002. – С. XXII.

1919 року на засіданні історико-етнографічного гуртка⁴³⁵. Хоча результати наукових пошуків вченого в цей час не були надрукованими, але на формування його як дослідника економічної історії України цей період його творчої біографії мав неабиякий вплив.

Підсумовуючи все вищевикладене вважаємо за необхідне відзначити, що на нашу думку, науково-дослідна програма київської наукової школи з вивчення проблем економічної історії України виникла та розвивалась за ініціативи не стільки лідера школи М. В. Довнар-Запольського скільки її представників. На початковому етапі програми Г. А. Максимович в своїй магістерській дисертації здійснив джерелознавче дослідження Рям'янцевського опису. В. Ю. Данилевич приват-доцент кафедри російської історії почав давати студентам теми для дослідження, по схемі: певний регіон України за Рям'янцевським описом. Звертаємо увагу на схожість цієї схеми до тієї за якою здійснювались дослідження Московської держави представниками школи на основі вивчення писцевих книг, що говорить про їх перш за все методологічну спорідненість. Напрямок був перспективним хоч і не основним для школи. Навіть після того, як в 1915 році В. Ю. Данилевич залишив Університет св. Володимира⁴³⁶, дослідження проблем економічного розвитку України в XVI – XVIII століттях київською історико-економічною школою продовжуються: вже безпосередньо керує М. В. Довнар-Запольський. З погіршенням економічної ситуації та розпадом Російської імперії пріоритети в наукових пошуках для наукової школи М. В. Довнар-Запольського змінюються. Дослідження проблем економічної історії України стає першочерговим завданням, однак в цей період майже зникає можливість публікувати наукові результати досліджень, тому роботи з цієї проблематики переважно не були надрукованими. Головним наслідком цього напрямку досліджень для київської школи економічної історії М. В. Довнар-Запольського стало формування цілої плеяди фахівців – дослідників економічної історії України. Якщо вивчення писцевих книг в радянський час втратило свою перспективність, то цей напрямок досліджень певний час в УРСР був досить актуальним. Тому навички, закладені науковою школою, її представники змогли реалізувати як продовживши дослідження Рум'янцевського опису, зокрема (М. М. Ткаченко, М. Ф. Тищенко, П. К.

Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899 – 1992). Короткий біографічний нарис // Український історик. – 1993. – № 1–4. – С. 19–23. ІР ЦНБ, ф. 42, – № 362. арк. 3.

3. 5. Археографічна діяльність представників наукової школи.

Важливим аспектом наукової роботи представників київської школи економічної історії став друк історичних документів. Загалом в масштабах Російської імперії археографічна робота активно проводилася в Санкт-Петербурзі та Києві, інші наукові центри в цьому відношенні були не надто продуктивними. Зокрема, більшість московських істориків цей напрям наукової роботи відверто не цікавив⁴³⁷. Розвиток археографічної роботи в Києві пов'язаний з традиціями, що склалися в Університеті св. Володимира. Історики викладачі цього навчального закладу активно співпрацювали з Київською археографічною комісією. Формування традицій суворого дотримання правил джерелознавчого аналізу в Києві відбувалося, зокрема, під впливом наукової та педагогічної роботи В. Б. Антоновича. Учень останнього М. В. Довнар-Запольський прагнув подібне ставлення до історичних джерел передати своїм учням. Йому це вдалося – уважне ставлення до історичних документів стало неписаним правилом для представників київської історико-економічної школи, тому джерелознавчі проблеми займають важливе місце в її науковому доробку. Звичайно, фінансові можливості для археографічної роботи у молодих вчених були доволі обмеженими, але вони найчастіше долали ці труднощі.

До першого блоку документів з тих, що були надруковані представниками київської школи економічної історії, на нашу думку, слід віднести історико-статистичні джерела з історії Московської держави. Зокрема, окремі учні М. В. Довнар-Запольського працювали над виданням писцевих книг. Найактивнішим серед них був А. М. Гнєвушев. В 1908 році він надрукував уривок писцевої книги Вотської п'ятини Новгороду. Цей

Тищенко М. Ф. До історії концентрації архівних матеріалів “Румянцевская опись” // Архіви Радянської України. – 1933. – № 7–8.

А. М. Гневушев надрукував також документи з історії оподаткування новгородських земель⁴³⁸ та історії “Новгородского дворцового приказа”⁴³⁹. Крім того він опублікував документи що стосувалися періоду правління Василя Шуйського⁴⁴⁰. Своєю науковою роботою А. М. Гневушев досяг визнання серед колег істориків. Показовим є випадок, коли Імператорська Археографічна комісія видала покажчик до новгородських писцевих книг. А. М. Гневушев працюючи над рецензією дійшов до висновку: що книга підготовлена до друку недбало. Недоліки цього видання були настільки вражаючими, що А. М. Гневушев не наважився друкувати рецензію щоб не завдати шкоди репутації Імператорської Археографічної комісії. Він відіслав свою рецензію С. Ф. Платонову, який повністю погодився з висновками Андрія Михайловича. В результаті було прийнято рішення вилучити весь тираж з продажу⁴⁴¹. Вивченню історії Новгорода А. М. Гневушев присвятив всі свої наукові пошуки і йому вдалося стати одним з найбільш поважних російських фахівців з цієї тематики.

Видання писцевих книг продовжив також Володимир Євгенович Фаворський. Він за сприяння В’ятської архівної комісії надрукував одну з В’ятських писцевих книг⁴⁴². Кілька документів з економічної історії Московської держави опублікував Г. М. Білоцерковський⁴⁴³.

Документи, що стосувалися військової історії Московської держави, надрукував В. М. Базилович, зокрема, молодий вчений звернув увагу на організацію “Веневских засек”. В. М. Базилович опублікував документи, що стосувалися робіт по укріпленню Веневських засік в 1648 році. Крім того він

Гневушев А. М. Писцовая книга Обнежской пятины второй Московской описи. – Киев, 1910. – 96 с.

Там само. – С. I–II.

Гневушев А. М. Сметы по Новгороду четвертным денежным доходам XVII в. // Труды Московской Предварительной Комиссии по Устройству XV Археологического Съезда. – М., 1911. – С. 195–243.

Его же. Новгородский дворцовый приказ в XVII веке: Краткий очерк деятельности приказа и документы. М., 1911. – 162 с.

Его же. Акты времени правления царя Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.). М., 1915. – 300 с.

Письма А. М. Гневушева С. Б. Веселовскому // Переписка С. Б. Веселовского с отечественными историками. – М., 2001. – С. 372.

Ще один представник київської школи економічної історії Павло Петрович Смірнов вивчав, зокрема, історію російської торгівлі. Він присвятив кілька праць дослідженню стану внутрішньої торгівлі Московської держави та економічних ідей російських купців з їх чолобитними. Початок цим пошукам поклала знахідка вченим в московському архіві Міністерства юстиції невідомої раніше чолобитної російських торгових людей 1627 року. Вчений проаналізував ситуацію, що спровокувала це звернення, вказав на часто незаконне поширення іноземної торгівлі в Росії як головну причину невдоволення купців. Надрукував цей документ в додатках до статті⁴⁴⁴. Цікава знахідка змусила вченого звернути увагу на інші аналогічні документи. Дещо пізніше він надрукував ще кілька чолобитних та документів, що були пов'язаними з ними, проаналізував причини їх появи та особливості змісту⁴⁴⁵. Крім того темі вивчення суспільних настроїв серед різних станів населення в Московській державі були присвячені й інші видання молодого вченого. Зокрема, він надрукував документи з історії підготовки та проведення земського собору⁴⁴⁶. Також П. П. Смірнов надрукував історико-статистичне джерело з історії міста Саратова, а саме “Окладную роспись” по цьому місту 1634 року⁴⁴⁷.

Також велику кількість документів з історії Московської держави опублікував Євген Дмитрович Сташевський. Його як і П. П. Смірнова цікавила проблема суспільних поглядів в середньовічній Росії. Зокрема, він надрукував кілька дворянських чолобитних⁴⁴⁸. Крім того Є. Д. Сташевський працював з документами, що висвітлювали процеси, які відбувалися в сільському господарстві Московської держави, зокрема він опублікував джерела з історії землеволодіння в Московському повіті. Продовженням

Базилевич В. М. Несколько документов к истории Вeneвских засек в XVII веке. – Тула, 1915. – С. 8.

Его же. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Анисимова и Акинфиева в Крым. – Киев, 1914. – 23 с.

Смирнов П. П. Новое челобитие московских торговых людей о высылке иноземцев. – Киев, 1912 – 27 с.

Его же. Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII века. – М., 1915. – 73 с.

Его же. Несколько документов из истории Соборного уложения и земского Собора 1648 – 1649. – М., 1913.

Найбільший археографічний доробок серед представників київської школи економічної історії мав Борис Григорович Курц. Ще на студентській лаві він захопився свідченнями іноземців про Росію. Зокрема, предметом його перших наукових пошуків стали свідчення Кільбургера та доповідна записка де-Родеса – унікальні джерела з історії російської торгівлі XVII століття. Твір Кільбургера про російську торгівлю III чверті XVII століття, був надрукований ще у XVIII столітті німецькою мовою. Російській переклад зроблений в 1820 році, але він був неповний і не зовсім точний до того ж став бібліографічною рідкістю, єдиний екземпляр вчений знайшов в Петербурзькій Академії наук. З огляду на важливість цього джерела для вивчення економічної історії Росії М. В. Довнар-Запольський порадив Б. Г. Курцу видати цей документ попередньо переклавши. В підготовці джерела до друку Борис Григорович зустрівся з неабиякими труднощами з огляду на те, що необхідні для критичного аналізу матеріали знаходились в архівах Західної Європи. Дізнатися більше про Кільбургера вчений зумів завдяки листуванню з Стокгольмським архівом. Рукопис Кільбургера не вдалося на час виписати з Вольфенбїттельської Герцогської бібліотеки, навіть за допомогою Міністерства іноземних справ Росії, тому довелося всі суперечливі моменти з'ясовувати шляхом листування з цією бібліотекою. Результатом роботи Бориса Григоровича стала книга в 570 сторінок, з яких 170 сторінок – це власне переклад джерела та 400 сторінок коментарі до тексту, які варто розглядати в якості самостійного дослідження⁴⁴⁹.

Подібні ж проблеми виникли у Б. Г. Курца з донесенням Родеса про російську торгівлю написаним в 1653 році. Видання цього джерела 1816 року було недосконалим і також стало бібліографічною рідкістю. Рукопис джерела вдалося знайти в тому ж Стокгольмському архіві. Репетиціями Б. Г. Курц заробив 100 рублів, відіслав до архіву і натомість отримав копію донесення на старонімецькій мові. Біографію автора донесення вдалося встановити завдяки допомозі архіваріуса Стокгольмського архіву Теодора Вестріна⁴⁵⁰. Згодом і це джерело Б. Г. Курц підготує до друку.

Власне наукові пошуки Бориса Григоровича мали своїм результатом видання двох книг “Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса”⁴⁵¹ та “Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича”⁴⁵². Цей доробок Б. Г. Курца був гідно оцінений історико-філологічним факультетом Університету св. Володимира і за

Его же. К истории колонизации Юга (Великий боярин Иван Никитич Романов и его слободы в Елецком уезде. – М., 1913. – 96 с.

Его же. Смета военных сил Московского государства на 1632 год. – К., б. г.. – 37 с.

ДА м. Києва, ф. 16, оп. 465, спр. 3500, арк. 13–14.

Там само. – Арк. 14–15.

вищеназвані дві книги, а також статтю, надруковану в “Журнале Министерства Народного Просвещения” “Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в пол. XVII века” в 1918 році Б. Г. Курц отримав ступінь магістра історії⁴⁵³. Нам видається зайвим говорити про якість здійсненої Б. Г. Курцом археографічної роботи, якщо він за неї отримав вчений ступінь. Відзначимо лише значення цих історичних джерел для вивчення історії Московської держави XVII століття загалом, та найголовніше історії економіки країни. Шведських емісарів надзвичайно цікавила проблема шляхів торгівлі Росії з Західною Європою, та питання обсягів цих торгівельних відносин. Їх дипломатична та економічна діяльність іноді межувала з шпигунством. Причину такої активності неважко зрозуміти, збільшення обсягів балтійської торгівлі одне з основних завдань шведської політики в Росії. Для вирішення цієї проблеми шведському уряду необхідними були об’єктивні статистичні дані, тому ці документи були цікавими й для київської школи економічної історії вони були важливим джерелом з історії російської торгівлі XVII століття.

Підбиваючи певні підсумки вважаємо за необхідне відзначити, що археографічна робота була важливим аспектом наукової діяльності київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського. Відзначимо, що всі документи, які друкували представники школи, стосувалися історії Московської держави. Це красномовно вказує, який напрямок досліджень для школи був пріоритетним. Зауважимо також підвищену увагу учнів М. В. Довнар-Запольського до історико-статистичних джерел. Поруч з цим документи, які привертали увагу представників школи були доволі різноманітним. На нашу думку об’єднувало всю археографічну роботу учнів М. В. Довнар-Запольського домінуюча спрямованість на друк документів, що стосувалися економічної історії Росії.

Висновки

Історія київської історико-економічної школи М. В. Довнар-Запольського є важливою складовою розвитку російської і української історіографії. Її вихованцями була ціла плеяда талановитих вчених, які своєю роботою збагачували науковий доробок російської та української історичної науки.

Аналіз виявленого нами корпусу джерел, застосування методів джерелознавчої критики дало підстави для комплексного дослідження історії формування наукової школи М. В. Довнар-Запольського, а також особливостей її функціонування. Синтез інформації історичних джерел та використаної літератури забезпечив виважену оцінку наукових досягнень

Курц Б. Г. Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса. – М., 1914. – 268 с.

київської школи економічної історії. Історіографічне вивчення наукової школи М. В. Довнар-Запольського розпочалося ще в 1930-х роках. Однак, дослідження цього питання в радянський період відбувалося не системно, оцінки наукового доробку школи були упередженими. Радянські вчені не часто згадували про цю наукову інституцію, також була майже відсутньою увага дослідників до постатей окремих її представників. Якісні зміни у вивченні цієї тематики відбулися після 1991 року. Політичні зміни на пострадянському просторі викликали переоцінку цінностей в гуманітарних науках, були визначені нові пріоритети в наукових дослідженнях, набули актуальності теми, які раніше не вивчалися. Розпочалися системні дослідження наукової школи М. В. Довнар-Запольського, з'являються численні публікації, присвячені окремим представникам школи, значно активізуються дослідження загальних проблем розвитку історичної науки в ХІХ – ХХ століттях на території України. Хоча в останній час надруковано чимало публікацій, які так чи інакше висвітлюють проблему наукової школи М. В. Довнар-Запольського, її комплексного дослідження досі не було здійснено.

Фактичний матеріал, виявлений у використаному корпусі джерел та спеціальної літератури, дозволив дослідити історію формування київської історико-економічної школи. Ця наукова інституція в своїй історії мала кілька етапів: становлення, активної діяльності та завершальний період функціонування. Створення цієї наукової школи стало результатом активної педагогічної роботи М. В. Довнар-Запольського на посадах спочатку приват-доцента, а згодом професора кафедри російської історії Університету св. Володимира з 1901 по 1919 рік. Завдяки певній лібералізації в освітній політиці царського уряду щодо наукових студентських організацій енергійному викладачу вдалося організувати при університеті в 1903 році історико-етнографічний гурток, який на багато років став кузницею кадрів для київської школи економічної історії. Ще одним організаційним осередком наукової школи М. В. Довнар-Запольського стала кафедра російської історії Університету св. Володимира, де тривалий час працювали однодумці видатного вченого. Лекції, практичні заняття, вибір тем для медальних робіт студентів кафедри – це все так чи інакше коригувалося відповідно до інтересів наукової школи. Ця консолідована та продумана педагогічна робота мала добрі результати. Наукова діяльність історико-етнографічного гуртка активізувалася настільки, що привернула увагу Міністерства освіти і за сприяння останнього з 1913 року гурток почав видати власний друкований орган “Сборник статей”. На останньому етапі діяльності школи з 1915 по 1919 рік учні М. В. Довнар-Запольського стали надійними помічниками вчителя по роботі на кафедрі та у справі реалізації численних наукових проектів енергійного вченого, серед яких був і Київський археологічний інститут. Після від'їзду М. В. Довнар-Запольського з Києва в нових політичних та ідеологічних умовах це неформальне наукове об'єднання припинило своє існування. Причина розпаду, на нашу думку, в тому, що ця наукова школа була школою лідерського типу і без людини, яка б могла її

очолити та спрямовувати наукову роботу вона не могла далі продовжувати свою діяльність. Одним з найважливіших наслідків її існування стала підготовка цілої плеяди талановитих вчених істориків таких як: Є. Д. Сташевський, П. П. Смірнов, А. М. Гнєвушев, Г. А. Максимович, Г. М. Білоцерковський, Б. Г. Курц, В. Є. Фаворський, М. Ф. Яницький, С. Г. Грушевський, В. М. Базилевич, Н. Д. Полонська, П. К. Федоренко, В. О. Романовський, О. Ю. Гермайзе, М. П. Полетика, М. Ф. Тищенко, О. П. Оглоблин, М. М. Ткаченко. Загалом навички та вміння, які необхідні професійному історичному, завдяки функціонуванню київської історико-економічної школи, отримало досить широке коло вчених, які згодом своєю працею збагатили українську та російську історичну науку.

Аналіз методології київської школи економічної історії переконує, що вона перебувала під домінуючим впливом історико-економічних поглядів лідера школи М. В. Довнар-Запольського. В основу теоретико-методологічних засад школи була покладена моністична теорія розвитку історичного процесу, головна роль в якому належала економічним факторам. В цілому методологія школи була доволі еклектичною та поєднувала пануючі в історіографії тенденції. Її формування стало наслідком методологічної кризи кінця XIX – початку XX століття. Вихід з неї М. В. Довнар-Запольський та його учні бачили у формуванні матеріалістичної концепції тлумачення історичного процесу. Пануючою матеріалістичною теорією на початку XX століття був марксизм, однак, для об'єктивної оцінки теоретико-методологічних засад київської історико-економічної школи важливо відзначити, що аналіз наукових поглядів її представників та лідера наукової школи М. В. Довнар-Запольського свідчить про її рівновіддаленість в ідейних засадах як від марксизму, так і від інших історико-економічних теорій. Особливості методологічних уявлень наукової школи визначили спрямованість тематики її історичних досліджень. Своїм головним завданням наукова школа бачила вивчення економічних явищ в історії на основі широкого використання історико-статистичних джерел, які раніше майже не використовувались російськими істориками. Важливою та доволі чисельною групою цього типу історичних джерел історії Московської держави XV – XVII століття були писцеві та переписні книги, їх дослідження стало пріоритетним напрямком у науковій роботі учнів М. В. Довнар-Запольського

Аналіз наукового доробку київської історико-економічної школи переконує, що її зусилля були спрямовані переважно на дослідження економічної історії Московської держави. Наслідком цих наукових пошуків стала оригінальна концепція економічної кризи Московської держави на межі XVI – XVII століть. На думку представників школи, її розгортання викликали як внутрішні, так і зовнішні причини. Переважна більшість учнів М. В. Довнар-Запольського, спираючись на аналіз тенденції розвитку сільського господарства окремих регіонів Московської держави, вважали, що негативні наслідки мало зростання фіскального тиску на селян, поява нових форм експлуатації. Приєднання Іваном IV значних територій на півдні

спровокувало активну колонізацію нових земель, що супроводжувалось зменшенням населення в інших регіонах держави. Головною причиною кризи, що мала характер тривалої дії, був перехід від натурального до грошового господарства, а це, у свою чергу, вимагало формування нової економічної структури господарства Московської держави, що не могло відбутися без кризових явищ. Найбільш болюче ці негативні процеси позначились на економіці центральних і північно-західних регіонів Росії, ці території втратили найбільшу кількість населення. В той же час його кількість зростає на південному кордоні, що яскраво вказує на напрямок колонізації. Сприяє поширенню кризових явищ боротьба за робочі руки, яку починають власники земель. Наслідком аграрної кризи стає розгортання революційних для держави подій, що згодом отримають назву – “Смута”, яка звичайно лише поглибила економічні негаразди. Після завершення “Смути” кризові явища не зникли, але втратили свій радикальний характер. Весь процес перетворення економіки закінчився для більшості регіонів Московської держави в середині XVII століття. Ця концепція була сформована спільно М. В. Довнар-Запольським та його учнями і в цілому поділялася більшістю школи.

Альтернативну теорію запропонував один з найбільш талановитих представників наукової школи П. П. Смірнов. На думку вченого, негативні явища викликали глобальні внутрішні зміни організації Московської держави. Він, спираючись на аналіз тенденцій еволюції російських міст на початку XVI століття, говорить про кризу міських посадів, яку пов’язує з формуванням на залишках колишніх удільних князівств єдиної Московської держави. І, як наслідок, – єдиного національного ринку. Нові політичні реалії вимагали нової внутрішньої структури країни. Відбувається за висловом вченого, хоча й підготовлений попереднім періодом розвитком міста, але все ж катастрофічний розрив між містом та селом. Історик фактично причиною кризи бачить перехід від міського до народного господарства, згідно з популярною на той час теорією К. Бюхера. Ці концепції є доволі схожими, в обох випадках визнається масштабність перетворень, причини кризи шукаються в сфері економіки, а тому, нашу думку, є такими, що не взаємо виключають, а взаємо доповнюють одна одну. Ці напрацювання стали наслідком чіткої, добре продуманої науково-дослідної програми з вивчення економічного становища окремих регіонів Московської держави XVI – XVII століть, на виконання якої працювала більшість представників наукової школи М. В. Довнар-Запольського.

Представники школи у своїх роботах широко використовували методологічні досягнення суміжних наук. Однією з основних рис наукових досліджень представників школи став їх міждисциплінарний характер. Досліджуючи широке коло нових для російської історичної науки проблем: економічної історії, соціальної історії, історичної демографії, регіональної історії, статистики, військової історії представники наукової школи М. В. Довнар-Запольського також досить часто використовували методи досліджень цих суміжних наук. Об’єднуючим для всіх наукових праць

представників школи стало переконання про визначальний вплив на розвиток історичного процесу економічного фактору. Політична історія та опис подій не лише втрачають своє значення, їм відводиться відверто другорядна роль.

Дослідження історії України представниками школи головним чином було спрямовано на реалізацію альтернативної науково-дослідної програми з вивчення економічного розвитку окремих територій України за Рум'янцевським описом. Цей напрямок в наукових дослідженнях київської історико-економічної школи був другорядним, багато робіт представників школи з цієї тематики не були надрукованими з різних причин. Одним з найважливіших наслідків реалізації такої науково-дослідної програми стала підготовка значної кількості дослідників економічної історії України. Представники цієї течії в київській історико-економічній школі М. В. Довнар-Запольського, на відміну від більшості колег, що вивчали історію Московської держави, переважно продовжили вивчення тієї ж тематики після розпаду школи в 1919 році, хоча зазнав змін їх методологічний інструментарій.

В своїй археографічній роботі представники наукової школи М. В. Довнар-Запольського зосереджували увагу на публікації документів з економічної історії Московської держави. Що, на нашу думку, доводить пріоритетність цього напрямку в дослідженнях київської історико-економічної школи. Відзначимо також підвищену увагу учнів М. В. Довнар-Запольського до історико-статистичних джерел та домінуючу серед представників наукової школи спрямованість на друк документів, що стосувалися економічної історії Росії.

Отримані результати дослідження збагачують знання з української та російської історіографії початку ХХ століття. Визначені особливості формування та діяльності наукової школи М. В. Довнар-Запольського можуть бути використанні при складанні підручників, курсів лекцій з української історіографії, в біографічних дослідженнях.

Виходячи з цього, пропонуємо такі практичні рекомендації, використання яких об'єктивно буде сприяти реконструкції розвитку історичної науки й освіти в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття: створення досліджень, присвячених окремим науковим школам в українській історіографії, наприклад, науковій школі В. Б. Антоновича, київській науковій школі М. С. Грушевського; подальше всебічне дослідження проблеми шкіл в науці; вивчення внеску представників наукової школи М. В. Довнар-Запольського в становлення української історичної науки, розвиток біографічних студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І.ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела:

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

- Ф. 262** (Особовий фонд професора Довнар-Запольського М. В.).
1. Оп. 1. – Спр. 22. Программы и афиши публичных лекций Довнар-Запольського; пригласительные билеты на заседания историко-этнографического кружка при университете, коллегии Павла Галагана и др. (13 арк.).
 2. Оп. 1. – Спр. 25. Переписка председателя студенческого историко-этнографического кружка профессора Довнар-Запольського с министром народного просвещения, попечителем Киевского учебного округа и правлением Киевского университета о деятельности кружка. (14 арк.).
- Ф. 707** (Попечитель Київського учбового округу).
3. Оп. 82. – Спр. 9. Переписка разных обществ высших учебных заведений. (215 арк.).

2. Державний архів м. Києва (ДА м. Києва)

- Ф. 16** (Київський університет).
4. Оп. 342. – Спр. 193. Об учреждении при Университете “Историко-этнографического общества”. (5 арк.).

5. Оп. 347. – Спр. 74. Об оставлении окончившего Университет г. Сташевского профессорским стипендиатом. (32 арк.).
6. Оп. 448. – Спр. 185. О историко-этнографическом кружке при Университете. (5 арк.)
7. Оп. 349. – Спр. 149. Об оставлении г. Сташевского профессорским стипендиатом на 3-й год с назначением ему денежной стипендии. (31 арк.).
8. Оп. 449. – Спр. 150. Переписка ординарного профессора М. В. Довнар-Запольского относительно предоставления ассигнований историко-этнографическому кружку. (20 арк.).
9. Оп. 465. – Спр. 313. Отчет о деятельности историко-этнографического кружка за 1903 – 1904 годы. (3 арк.).
10. Оп. 465. – Спр. 371. Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при университете 1912/13. (63 арк.).
11. Оп. 465. – Спр. 451. О присвоении учених степенем преподавателям Университета. (Начато 7 марта 1919 г. Кончено октябре 1919 г.). (6 арк.).
12. Оп. 465. – Спр. 1133. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним т. VI. (Начато 2 декабря 1906 г. Кончено 20 декабря 1906 г.). (102 арк.).
13. Оп. 465. – Спр. 1142. Дело о защите диссертаций. (127 арк.).
14. Оп. 465. – Спр. 1146. Отчеты о практических занятиях студентов факультета в 1908 г. (Начало 26 февраля 1908 г. Кончено 24 мая 1908 г.). (43 арк.).
15. Оп. 465. – Спр. 1168. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним т. I. (Начато 10 января 1910 г. Кончено 20 декабря 1910 г.). (127 арк.).
16. Оп. 465. – Спр. 1204. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним т. II. (Начато 20 февраля 1912 г. Кончено 6 ноября 1912 г.). (146 арк.).
17. Оп. 465. – Спр. 1219. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним т. I. (Начато 18 марта 1913 г. Кончено 10 января 1914 г.). (146 арк.).
18. Оп. 465. – Спр. 1252. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним. Том I. (Начато 29 января 1916 г. Кончено 29 марта 1916 г.) (161 арк.).
19. Оп. 465. – Спр. 1278. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним. Том I. (Начато 31 января 1917 г. Кончено 30 мая 1917 г.) (188 арк.).
20. Оп. 465. – Спр. 1285. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним. Том I. (Начато 6 февраля 1918 г. Кончено 27 мая 1918 г.) (153 арк.).
21. Оп. 465. – Спр. 1299. Протоколы заседаний деканата факультета и материалы к ним. Том II. (Начато 1 июня 1919 г. Закончено 25 декабря 1919 г.) (208 арк.).

22. Оп. 465. – Спр. 1307. Протоколи засідань деканата факультета и матеріали к ним. Том І. (Начато 5. І. 1920 г. Кончено 12. ІІ. 1920 г.) (172 арк.).
23. Оп. 465. – Спр. 3500. Курц Борис Григорьевич. (95 арк.).
24. Оп. 465. – Спр. 3967. Н. Ф. Яницький. (23 арк.).
25. Оп. 469. – Спр. 199. Устав историко-етнографического кружка. (6 арк.).
26. Оп. 474. – Спр. 136. Устав историко-этнографического студенческого общества Университета. (2 арк.).
27. Оп. 479. – Спр. 27. Дело о защите диссертаций. (98 арк.).
Ф. 153 (Київський комерційний інститут).
28. Оп. 1. – Спр. 52. И. О. Директора сверхштатного ординарного профессора Митрофана Викторовича Довнар-Запольский . (236 арк.).

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (ІР НБУ)

- Ф. І.** (Літературні матеріали та особові архівні фонди).
29. Спр. 12678/9. Козловська В. – Широцькому Кості Віталієвичу. (6 арк.).
Ф. XXIX. (Особовий фонд В. Ю. Данилевича).
30. Спр. 1196/1220. Максимович Г. – Данилевичу Василю Єфимовичу. Письма 8 июля 1909 г. – 27 января 1919 г. (52 арк.).
Ф. XXXV. (Особовий фонд М. К. Зерова).
31. Спр. 436. Базилевич В. – Зерову Николаю Константиновичу. Письмо 1 декабря 1914г. (2 арк.).
Ф. 42. (Особовий фонд Н. Д. Полонської-Василенко).
32. Спр. 362. Оглоблин Олександр Петрович проф. Життєпис 20 жовтня 1926 р. (4 арк.).
Ф. 161. (Особовий фонд Є. Д. Сташевського).
33. Спр. 35. Решение судебного следователя г. Киева по делу об обвинении профессора Киевского университета Сташевского Евгения в похищении ценных исторических документов. 27 марта 1918 г. Копия. (2 арк.).

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

- Ф. 263.** (Колекція позасудових справ реабілітованих 1919 – 1953).
34. Оп. 1. – Спр. 5530. Архівно-слідча справа В. М. Базилевича. (64 арк.).
35. Оп. 1. – Спр. 42123. Архівно-слідча справа Е. Д. Сташевського. (28 арк.).
36. Оп. 1. – Спр. 49123. Архівно-слідча справа П. П. Смирнова. (55 арк.).
37. Оп. 1. – Спр. 56543. Архівно-слідча справа Е. Д. Сташевського. (108 арк.).
38. Оп. 1. – Спр. 64454. Архівно-слідча справа В. О. Романовського. (239 арк.).

39. Оп. 1. – Спр. 66177. Архівно-слідча справа В. М. Базилевича. (126 арк.).
40. Оп. 1. – Спр. 66504. Архівно-слідча справа Е. Д. Сташевского. (158 арк.).
41. Оп. 1. – Спр. 66855. Архівно-слідча справа В. О. Романовського. (182 арк.).

5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

- Ф. 166.** (Народний Комісаріат освіти УРСР).
42. Оп. 12. – Спр. 7916. В.Є. Фаворський (9 арк.).

6. Галузевий державний архів СБУ (ДА СБУ)

43. Спр. 50021 фп. П. В. Клименко (234 арк.).

Опубліковані джерела:

7. Публікації документів

44. Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917—1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / [упоряд.: В.А. Короткий, В.І. Ульяновський]. – Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. – К.: “Прайм”, 2000. – 702 с.; Кн. 2. Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та гетьманату Павла Скоропадського. – К.: “Прайм”, 2001. – 703 с.
45. Веселовский С. Б. Дневники / С. Б. Веселовский // Вопросы истории. – 2000. – № 2. – 89–118.
46. Из спогадів Віктора Романовського / [пуб. В. А. Короткого] // Київський університет. 1997. – № 5. – С. 3; Київський університет. 1997. – № 8. – С. 3; Київський університет. 1997. – № 9. – С. 6.
47. Киевский Университет. Документы и материалы 1834 – 1984 / [сост.: В. А. Замлинський, А. А. Буравченков, А. В. Долинский и др.]. – К.: Издательство при КГУ издательского объединения “Вища школа”, 1984. – 190 с.
48. М. В. Довнар-Запольский – директор Киевского коммерческого института. Новые документы / [пуб. С. И. Михальченко] // Проблемы Славяноведения. – 2005. – № 7. – С. 393–408.
49. Николай Полетика. Воспоминания [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://lib.ru/MEMUARY/POLETIKA/wospominaiya.txt>

50. Палонская-Васіленка Н. Даўнар-Запольскі. Зацемкі да біаграфіі / Наталія Палонская-Васіленка // 3 гісторыі на вы. Артыкулы дакументы успамыны. – Мінск, 1994. – Вып. 3. – С. 180–192.
51. Перапіска М. В. Доўнар-Запольскага з дзеячамі навукі Украіны (1893 – 1908)/ [склад.: В. М. Лебедзева і інш.] – Гомель, 2005. – 170 с.
52. Переписка С. Б. Веселовского с отечественными историками / [сост.: Л. Г. Дубинская, А. М. Дубровский]. – М.: Древлехранилище, 2001. – 528 с.
53. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916) / Наталія Полонська-Василенко // Український історик. – 1983. – № 2–4 (78–80). – С. 38–50.

8. Роботи представників наукової школи М. В. Довнар-Запольського (1901 – 1919).

54. Базилевич В. М. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Анисимова и Акинфиева в Крым / Базилевич В. М. – К.: Типография 2-й Артели, 1914. – 23 с.
55. Базилевич В. М. Несколько документов к истории Вeneвских засек в XVII веке / Базилевич В. М. – Тула: Тип. Дружининой, 1915. – 32 с.
56. Базилевич В. М. Извет старца Рафаила. Из киевских настроений времени Богдана Хмельницкого Крым / Базилевич В. М. – К., 1919. – 20 с.
57. Белоцерковский Г. М. Боровская разборная десятина 1622 г. / Белоцерковский Г. М. – К., 1914. – 22 с.
58. Белоцерковский Г. М. Дело о Каширских кормовых иноземцах Давиде Францове с товарищи, 7137года. Справка о ценах ржи и овса в Дедилове, Крапивне и Михайлове в 7137 г. Населенность городов Тульского края в XVII веке / Белоцерковский Г. М. – Тула: Типография губернского управления, 1914. – 20 с.
59. Белоцерковский Г. М. Тула и Тульский уезд в XVI и XVII веках / Белоцерковский Г. М. – К., 1914. – VIII, 276, 164 с. (Оттиск).
60. Гневушев А. М. Бытное письмо во дворцовый Дудинской волости Козельского уезда по переписи 1676 года / Гневушев А. М. – М., Историко-родословное о-во., 1915. – 13 с.
61. Гневушев А. М. Отрывок писцовой книги Вотской пятины второй половины 1504 – 1505 г. Содержащей в себе опись части дворцовых земель этой пятины / Гневушев А. М. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1908. – 110 с.
62. Гневушев А. М. Писцовая книга Обнежской пятины второй Московской описи / Гневушев А. М. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира. Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1910. – 96 с.
63. Гневушев А. М. Новгородский дворцовый приказ в XVII веке: Краткий очерк деятельности Приказа и документы / Гневушев А. М. – М.:

- Русская Печатня, 1911. – XXXVI, 162 с.
64. Гневушев А. М. Землевладение и сельское хозяйство в Московском государстве XVI – XVII вв. / Гневушев А. М. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – 47 с.
 65. Гневушев А. М. Новые труды по истории Смутного времени / А. М. Гневушев // Научный исторический журнал. – 1913. – № 2. – С. 81–98.
 66. Гневушев А. М. Сибирские города в Смутное время / Гневушев А. М. – К.: Типография 2-й Артели, 1914. – 12 с.
 67. Гневушев А. М. Статистический метод при обработке писцовых книг Московского государства / А. М. Гневушев // Научный исторический журнал. – 1914. – Т. II. – Вып. 3. – № 5. – С. 23–35.
 68. Гневушев А. М. Акты времени правления царя Василия Шуйского (1606 г. 19 мая – 17 июля 1610 г.) / Гневушев А. М. – М., 1915. – 300 с.
 69. Гневушев А. М. Очерки экономической и социальной жизни сельского населения Новгородской области после присоединения Новгорода к Москве / Гневушев А. М. – Киев, 1915. – Т. I. – Ч. 1. – 337 с.
 70. Гневушев А. М. Восстание пелымских вогулов в 1612 г. / А. М. Гневушев // Сибирские Записки. – 1916. – №1. – С. 117–121.
 71. Грушевский С. Г. Коломенский уезд по писцовым книгам XVI в. / Грушевский С. Г. // Университетские Известия. – 1916. – №3. – С. 1–30, № 5-6. – С. 31–62, № 7-8. – С. 63–110, № 9-10. – С. 111–126; 1917. – №1-2. – С. 127–144.
 72. Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича / Митрофан Довнар-Запольский // Син України: Володимир Боніфатієвич Антонович. У 3-х т. [В. Короткий, В. Ульяновський]. – Т. 2. Київ: Заповіт, 1997. – С. 235–239.
 73. Довнар-Запольский М. В. Исторический процесс русского народа в русской историографии / Довнар-Запольский М. В. // Русская мысль. – 1902. – Книга III. – С. 170–186.
 74. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства / Довнар-Запольский М. В. – К-Пб. Тип. Оглоблина, 1911. – Т. 1. – 366 с.
 75. Довнар-Запольский М. В. Пособие по истории Московского периода / Довнар-Запольский М. В. – К., 1912. – Литогр. изд.
 76. Довнар-Запольский М. Ответ М. Н. Покровскому / Довнар-Запольский М. // Голос минувшего. – 1913. – № 10. – С. 309–313.
 77. Клименко Ф. В. Западно-русские цехи XVI – XVIII вв. / Клименко Ф. В. – К., 1914. – 166 с. Відбиток.
 78. Клименко Ф. В. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.) / Ф. В. Клименко // Юбилейный сборник статей. – С. 275–299.
 79. Курц Б. Донесение Родеса и Архангельско-Балтийский вопрос в пол. XVII века. / Курц Б. – 1912. – С. 72–105. (Оттиск).
 80. Курц Б. Земские соборы / Курц Б. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – 21 с.

81. Курц Б. Г. Город Верхотурье в XVII веке / Курц Б. Г. // Юбилейный сборник статей. – С. 327–396.
82. Курц Б. Г. Состояние России в 1650 – 1655 гг. по донесению Родеса / Курц Б. Г. – М.: Издание императорского общества истории и древностей российских при Московском Университете, 1914. – 268 с.
83. Курц Б. Г. Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича / Курц Б. Г. – К.: Тип. Чоклова, 1915. – 607 с.
84. Максимович Г. А. Учение первых славянофилов / Максимович Г. А. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1907. – 123 с.
85. Максимович Г. А. Кризис перед Смутой в Московском государстве / Максимович Г. А. – Нежин: Типо-лит. Меленевского, 1911. – 19 с.
86. Максимович Г. А. Материалы относящиеся к учреждению почты в Малороссии при гр. Румянцеве-Задунайском / Максимович Г. А. – Полтава, 1914. – 19 с. Оттиск.
87. Максимович Г. А. Обучение грамоте и воинской экзерции в Старой Малороссии в конце XVIII века / Максимович Г. А. – К.: Тип. Мейнандера, 1913. – 56 с.
88. Максимович Г. А. Очерки по истории экономического быта Вяземского уезда по писцовым книгам XVI – XVII веков / Максимович Г. А. – К.: Тип. Чоколова. – 59 с. Оттиск.
89. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Максимович Г. А. – Нежин.: Типо-лит. Меленевского, 1913. – Т. I. – 399 с.
90. Максимович Г. А. К вопросу о степени достоверности писцовых книг / Максимович Г. А. – Нежин.: Типо-лит. Меленевского, 1914. – 19 с.
91. Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательное собрание 1767 г. Ч. 1. Выборы и составление наказов / Максимович Г. А. – Нежин: Тип. “Печатник”, 1917. – 333 с.
92. Полонская Н. Д. Городское и сельское население древней Руси / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – К., 1910. – Ч. 1. – С. 312–318.
93. Полонская Н. Д. Происхождение, источники и состав “Русской правды” / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – К., 1910. – Ч. 1. – С. 283–289.
94. Полонская Н. Д. Степняки / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – К., 1910. – Ч. 1. – С. 57–67.
95. Полонская Н. Д. Домашний и общественный быт Московской Руси / Н. Д. Полонская // Русская история в очерках и статьях. – К., 1912. – Ч. 3. – С. 637–698.
96. Полонская Н. Д. Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и Чичереных / Н. Д. Полонская // Известия Костромской ученой архивной комиссии. – 1912. – С. 141–143.
97. Полонская Н. Д. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира / Н. Д. Полонская // Журнал народного просвещения. – 1917. – № 1. – С.

- 132–144.
98. Полонская Н. Д. Одно из культурных начинаний имп. Вольного экономического общества (Садоводство и виноделие в Тавриде в конце XVIII ст. / Н. Д. Полонская // Известия Таврической архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – Т. 54. – С. 81–126.
 99. Полонская Н. Д. Первые десять лет Симферополя / Н. Д. Полонская // Известия Таврической архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – Т. 54. – С. 126–140.
 100. Полонская Н. Д. Страничка из прошлого Симферополя / Н. Д. Полонская // Известия Таврической архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – Т. 54. – С. 140–160.
 101. Романовский В. А. Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1776 году. / Романовский В. А. – К., 1914. – С. 81–98. (Оттиск).
 102. Смирнов П. Орловский уезд в конце XVI века по писцовой книге 1594–5 г. г. / Павел Смирнов. – К., 1910. – 235 с.
 103. Смирнов П. П. Движение населения Московского государства / П. П. Смирнов // Русская история в очерках и статьях. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – Ч. 2. – С. 62–80.
 104. Смирнов П. Посадские люди Московского государства / Павел Смирнов. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – 27 с.
 105. Смирнов П. Экономическая политика Московского государства в XVII в. / Павел Смирнов. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – 44 с.
 106. Смирнов П. Новое челобитье московских торговых людей о высылке иноземцев. (Из общественных настроений горожан XVII в.) / Павел Смирнов. – К.: Тип. Мейнандера, 1912. – 32 с.
 107. Смирнов П. В. О. Ключевский / Павел Смирнов. – К., – 21 с. (Оттиск).
 108. Смирнов П. Болтин и его значение в историографии. /Лекция pro venia legendi 13 декабря 1911 года/ / Павел Смирнов. – К., 1913. – 10 с.
 109. Смирнов П. Несколько документов из истории Соборного уложения и земского Собора 1648 – 1649 / Павел Смирнов. – М.: Издание имп. общества истории и древностей российских при Московском университете, 1913. – 20 с.
 110. Смирнов П. П. О начале уложения и земского собора 1648 – 1649 гг. / П. П. Смирнов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1913. – №5. – С. 36–66.
 111. Смирнов П. П. Заметка к истории города Костромы / П. П. Смирнов // Юбилейный сборник статей. – 1914. – С. 301–308.
 112. Смирнов П. Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII века / Павел Смирнов. – М.: Издание имп. общества истории и древностей российских при Московском университете, 1915. – 70 с.
 113. Смирнов П. О Саратове XVII века (Окладная роспись 1634 года по городу Саратову) / Павел Смирнов. – Саратов: Изд. Сарат. Учен. Архив. Ком., 1916. – 23 с.

114. Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVII в. / Павел Смирнов. – К.: Типография А. И. Гросмана, 1917. – Т. 1. – В. 1: Формы землевладения. – 144 с.
115. Смирнов П. Города Московского государства в первой половине XVII в. / Павел Смирнов. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1919. – Т. 1. – В. 2: Количество и движение населения. – 356 с.
116. Сташевский Е. Д. Опыты изучения писцовых книг Московского государства 16 в. Выпуск I. Московский уезд / Сташевский Е. Д. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1907. – 106 с.
117. Сташевский Е. Д. К вопросу о том как и почему возникли “чети” / Сташевский Е. Д. – К.: Типография Университета св. Владимира, 1908. – 40 с. (Оттиск).
118. Сташевский Е. Отчет о командировке в Москву в январе и феврале 1909 г. / Сташевский Е. – К., 1909. – 37с. (Оттиск).
119. Сташевский Е. Д. Десятни московского уезда 7086 и 7094 гг. / Сташевский Е. Д. – М.: Издание имп. общества истории и древностей российских при Московском университете, 1910. – 50 с.
120. Сташевский Е. Пятина 142-года и торгово-промышленные центры Московского государства / Сташевский Е. – Спб., 1912. – 248–319 с. (Оттиск).
121. Сташевский Е. Смета военных сил Московского государства на 1632 год / Сташевский Е. – К.: Типография штаба Киевского округа, 1910. – 37 с.
122. Сташевский Е. Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 году / Сташевский Е. Д. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1910. – 29 с.
123. Сташевский Е. Д. Заметка о торговле Нижнего Новгорода в 1-й пол. XVII в. / Сташевский Е. Д. – К., 1911. – 5с.
124. Сташевский Е. Д. Землевладение Московского дворянства в первой половине XVII века / Сташевский Е. Д. – М.: Т-во “Печатня С. П. Яковлева”, 1911. – 237 с.
125. Сташевский Е. Д. Смета государевым и великого князя Михаила Федоровича всея Руси денежным и всяким четвертным доходам Новгородские четверти 142 году / Сташевский Е. Д. – М.: Тип. Лиснера и Собко, 1911. – 58 с.
126. Сташевский Е. Д. Бюджет и армия в Московском государстве / Е. Д. Сташевский // Русская история в очерках и статьях. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – Ч. 3. – С. 411–417.
127. Сташевский Е. Д. Экономическая политика Московского государства в XVI – XVII вв. / Е. Д. Сташевский // Русская история в очерках и статьях. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – Ч. 3. – С. 342–368.
128. Сташевский Е. Народные волнения в Московском государстве / Сташевский Е. – К.: Тип. т-ва И. Н. Кушнерева и Ко, 1912. – 50 с.

129. Сташевский Е. Служилое сословие / Сташевский Е. – К.: Тип. т-ва И. Н . Кушнерева и Ко, 1912. – 33 с.
130. Сташевский Е. К истории колонизации Юга (Великий боярин Иван Никитич Романов и его слободы в Елецком уезде) / Сташевский Е. – М.: печ. А. И. Снегиревой, 1913. – 96 с.
131. Сташевский Е. Очерки по истории царствования царя Михаила Федоровича / Сташевский Е. – К.: Типография 2-й Артели, 1913. – Ч. 1 . – 387 с.
132. Сташевский Е. Д. К истории Смоленской войны. Сбор подвод с г. Москви в 1642 г. / Сташевский Е. Д. – К.: Типография 2-й Артели, 1914 . – 45 с.
133. Сташевский Е. К истории дворянских челобитных / Сташевский Е. – М.: Издательство Историко-родословное Об-ва, 1915. – 25 с.
134. Сташевский Е. Смоленская война 1632 – 1634 гг. Организация состояние Московской армии / Сташевский Е. – К.: Университетская типография, 1919. – 328 с.
135. Фаворский В. Книга вяцких пригородков Слободского да Шестакова письма и меры Ивана Борисовича Доможирова да подячего Ивана Кокушкина 137 (1629) году / Вл. Фаворский – Вятка: Изд. Вятской Архивной Комиссии, 1916. – 346 с.
136. Яницкий Н. Торговля пушным товаром в XVII в. / Яницкий Н. – К., 1912. – 33 с. (Оттиск).
137. Яницкий Н. Ф. Писцовая книга Бежецкой пятины Новгородской области 1564 г. / Яницкий Н. Ф. – К., 1914. – 15 с. (Оттиск).
138. Яницкий Н. Ф. Северно-русская часовня в конце XVII века. (По переписи часовен 1692 года) / Яницкий Н. Ф. – К.: Типография 2-й Артели, 1914. – 23 с.
139. Яницкий Н. Экономический кризис в Новгородской области XVI в. / Яницкий Н. – К.: Тип. имп. Университета св. Владимира, 1915. – 235 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

9. Монографії, статті, навчальні посібники

140. Білокінь С. І. Подвиг науковця / С. І. Білокінь // Прапор комунізму. – 1987. – 19 серпня. – № 191.
141. Богдашина О. М. Маловідомі сторінки життя та творчості В. О. Романовського (1890 – 1971pp.) / О. М. Богдашина // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. – 1994. – Вип. 1. – С. 23–33.
142. Бутич І. Віктор Романовський – історик-архівіст / Іван Бутич // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – 1997. – Вип. 30. – С. 323–333.
143. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б.

- Антонович, М. С. Грушевський) / Володимир Ващенко.
—Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 140 с.
144. Верба І. В. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884 – 1973) / Ігор Володимирович Верба. — К., 2000. — 340 с.
145. Верба І. Олександр Оглоблін: життя і праця в Україні / Ігор Верба. — К., 1999. — 380 с.
146. Вернадский В. И. О научной работе в Крыму в 1917 – 1921 гг. / В. И. Вернадский // Крымский архив. — 2000. — № 6. — С. 216–224.
147. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблін (1899 – 1992). Короткий біографічний нарис / Любомир Винар // Український історик. — 1993. — № 1–4. — С. 7–58.
148. Водотика С. Г. О. Ю. Гермайзе / С. Г. Водотика, В. Ф. Кондрашов // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 80–90.
149. Герасименко Н. О. Історична спадщина М. В. Довнар-Запольського / Н. О. Герасименко // Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 143–154; Український історичний журнал. — 2004. — № 1. — С. 120–130.
150. Годь Б. В. М. В. Довнар-Запольський і вітчизняна історична наука / Б. В. Годь, П. Г. Радько // Історична пам'ять. — 1999. — № 1 – 2. — С. 81–91.
151. Грицак Я. Чи була школа Грушевського / Ярослав Грицак // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. — Нью - Йорк – Львів, 1995. — С. 138–152.
152. Данилевич В. Отзыв о сочинении “ Экономический быт Черниговского полка в XVII – XVIII вв.”, предоставленном на соискание медалей под девизом: “In magnis et roluisse sat est” / В. Данилевич // Университетские Известия. — 1914. — № 9. — С. 5–7.
153. Демидова Н. Ф. Писцовые книги / Н. Ф. Демидова // Советская Историческая Энциклопедия. — М., 1968. — Т. 11. — С. 167.
154. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887 – 1955): Документальний біографічний нарис / І. Дивний // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 1. — К., 1996. — С. 356–386.
155. Добренев В. И. Социология: В 15 т. Т. I: Теория и методология / В. И. Добренев А. И. Кравченко. — М.: ИНФРА – М, 2003. — 908 с.
156. Довнар-Запольский Митрофан Викторович (1867 – 1934) // Историки России. Биографии / [сост. А. А. Чернобаев]. — М. : РОССПЕН, 2001. — С. 434–440.
157. Дубровский А. М. Неопубликованные работы П. П. Смирнова в ОР ГЛБ / А. М. Дубровский // Археографический ежегодник за 1988 год. — М., 1989. — С. 228–234.
158. Дубровский А. М. Ученый и его наука в письмах / А. М. Дубровский // Переписка С. Б. Веселовского с отечественными историками. — М.: Древлехранилище, 2001. — С. 5–24.
159. Дубровский А. М. П. П. Смирнов – историк русского феодального города / А. М. Дубровский // Русский город. — 1983. — № 6. — С. 91–101.
160. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія ХХ століття / Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко, Вадим Ададунов. — Львів.: Класика,

2001. – 170 с.
161. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843 –1921 / Олег Іванович Журба. – Київ.: Наукова думка, 1993. – 186 с.
 162. Зозуля С. Ю. Службові переміщення професора Г. А. Максимовича / С. Ю. Зозуля // Література та культура Полісся. – 2005. – Випуск 29. – С. 70–77.
 163. Історія економічних учень/ [В. Д. Базилевич; П. М. Леоненко; Н. І. Гражевська та ін.]; под ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
 164. Казьмирчук Г. Василь Митрофанович Базилевич: життя й наукова діяльність/ Г. Казьмирчук, О. Вербовий // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика/ Рекол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – С. 138–146.
 165. Казьмирчук Г. Д. Декабристознавча школа Київського університету на зламі ХХ – ХХІ ст. / Г. Д. Казьмирчук // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 106–110.
 166. Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого / Григорій Дмитрович Казьмирчук. – К.: Науковий світ, 2000. – 38 с.
 167. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – К. : Либідь, 2004. – 496 с.
 168. Кауфман А. А. К вопросу о приемах историко-экономического изучения писцовых книг / А. А. Кауфман // Русский исторический журнал. – 1917. – Кн. 3 – 4. – С. 146–185.
 169. Кауфман А. К вопросу о статистическом методе в историко-экономических исследованиях / А. Кауфман // Научный исторический журнал. – 1913/14. – №1. – С 1–23.
 170. Кіктенко В. О. Борис Курц і становлення української синології / В. О. Кіктенко // Сходознавство. – 1997. – № 1. – С. 57–84.
 171. Кіктенко В. О. Кримінальна справа Бориса Григоровича Курца// Східний світ / В. О. Кіктенко. – 2003. – № 2. – С. 134–138.
 172. Коваленко О. Б. Три справи одне життя (П. К. Федоренко) / О. Б. Коваленко, В. В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К. : Рідний край, 1991. – С. 228–232.
 173. Колесник І. І. Українська історіографія ХVІІІ – початок ХХ ст. / Ірина Іванівна Колесник – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
 174. Коломієць Н. А. Фонди архівів м. Києва як джерело написання наукової біографії П. П. Смирнова / Н. А. Коломієць // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Історія. – 2003. – Випуск 68. – С. 44–46.
 175. Компан О. С. До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка / О. С. Компан, М. З. Суслопаров // Український історичний журнал. – 1967. – № 7. – С. 135–139.
 176. Кочин Г. Е. Писцовые книги в буржуазной историографии / Г. Е. Кочин // Проблемы источниковедения. М.-Л., 1936. – С. 145–186.

177. Круглова Л. Внесок товариства Нестора-літописця у створення студентського історико-етнографічного гуртка / Людмила Круглова // Етнічна історія народів Європи. – 2003. – № 15. – С. 72–76.
178. Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М.: Ермак, 2003. – 365 с.
179. Ліс А. Доўнар-Запольскі Мітрафан Віктаравіч / Арсень Ліс // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1996. – Т. 3. – С. 272.
180. Мага І. М. Діяльність В. О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства / І. М. Мага // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 135–137.
181. Маркевич А. И. Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета / А. И. Маркевич // Крымский архив. – 2000. – № 6. – С. 6–22.
182. Марченко Є. О. Євген Сташевський та справа про викрадення документів з архівів Міністерства юстиції та Міністерства іноземних справ / Є. О. Марченко // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Історія. – 2003. – Випуск 70. – С. 121–124.
183. Марченко Є. Захист магістерської дисертації Є. Сташевським і заміщення кафедри історії в Університеті св. Володимира / Євген Марченко // Часопис української історії. – 2005. – Випуск 2. – С. 50–54.
184. Марченко Є. О. Постать Євгена Сташевського в історіографії / Є. О. Марченко // Історичний журнал. – 2004. – №12. – С. 37–42.
185. Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці / Ірина Борисівна Матяш. – К., 2000. – 228 с.
186. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів / Ірина Матяш // Київська Старовина. – 1998. – № 6. – С. 53–73.
187. Мельничук О. П. Дмитро Дорошенко в Київському університеті в 1906 – 1909 рр. / О. П. Мельничук // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Історія. – 2000. – Випуск 47. – С. 66–70.
188. Мерзон А. Ц. Писцовые и переписные книги XV – XVII вв. / Мерзон А. Ц. – М., 1956. – 34 с.
189. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / Михальченко С. И. – М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. – 228 с.
190. Михальченко С. И. Киевская школа очерки об историках) / Сергей Иванович Михальченко. – Брянск, 1994. – 76 с.
191. Нестуля О. О. Понад усе ставив істину / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К.: Рідний край, 1991. – С. 45–50.
192. Нечкина М. В. Русская история в освещении экономического материализма. (Историографический очерк) / Нечкина М. В. – Казань, 1922. – 204 с.
193. Обзорение преподавания на историко-филологическом факультете на 1915 – 1916 учебный год// Университетские Известия. – 1915. – № 9. – С. 1–27.

194. Общий обзор преподавания на историко-филологическом факультете в 1903 – 1904 учебном году// Университетские Известия. – 1903. – № 10. – С. 1–29.
195. Оглоблин О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольского (До генезис блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) / Олександр Оглоблин // Записки Інституту археографії. – 1934. – № 1. – 159–221 с.
196. Оглоблин О. Як большевики руйнували українську історичну науку / Олександр Оглоблин // Український історик. – 2000. – № 2–4 (144–146). – С 16–54.
197. Отчет о деятельности Историко-Этнографического Кружка при Университете св. Владимира за 1911/12 учебный год// Университетские Известия. – 1914. – № 10. – С. 1–114.
198. Очерки истории исторической науки в СССР / [Алпатов М. А., Вебер Б. Г., Городецкий Е. Н. и др.] ; под ред. М. В. Нечкиной. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – Т. 3. – 831 с.
199. Пичета В. И. Введение в русскую историю (Источники и историография) / Пичета В. И. – Москва – Петр. : ГИЗ, 1923. – 205 с.
200. Покровский М. Новый труд по экономической истории России. (Проф. М. В. Довнар-Запольский. “История русского народного хозяйства”, т. I . киев, 1911). / М. Покровский // Голос минувшего. – 1913. – № 6. – С. 270–282.
201. Покровский М. По поводу “ответа” г. Довнар-Запольского / М. Покровский // Голос минувшего. – 1913. – № 12. – С. 305.
202. Покровский М. Н. Избранные произведения / Михаил Николаевич Покровский. – М. : Мысль, 1967. – Т. 4. – 639 с.
203. Протоколы заседаний Совета Императорского Университета Св. Владимира 27 мая, 22 августа и 2 сентября 1911 года. // Университетские Известия. – 1912. – № 3. – С. 95–127.
204. Протоколы заседаний Совета Императорского Университета Св. Владимира за 1913 г. // Университетские Известия. – 1915. – № 3. – С. 1–133.
205. Рецензия С. Б. Веселовского на книгу Е. Д. Сташевского// Журнал Министерства народного просвещения. – 1913. – № 10. – С. 358–380.
206. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Генрих Риккерт. – М.: Республика, 1998. – 413 с.
207. Рубинштейн Н. Л. Русская историография / Рубинштейн Н. Л. – М.: Госполитиздат, 1941. – 660 с.
208. Савенок Л. Український історик і археограф Віктор Романовський / Людмила Савенок // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – 1997. – Вип. 30. – С. 334–349.
209. Склярєнко Є. М. У сфабрикованій справі “СВУ” (Й. Ю. Гермайзе) / Є. М. Склярєнко // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і року). – К. : Рідний край, 1991. – С. 129–133.

210. Стельмах С. П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) / Сергій Петрович Стельмах. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 378 с.
211. Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінки життєпису / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – Т. 1. До середини XVII століття. – 4-те вид. – К. : Либидь, 2002. – С. V–LXXXVIII.
212. Шапиро А. Л. Русская историография в период империализма / Александр Львович Шапиро. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 235 с.
213. Шацький П. А. Ювілей В. О. Романовського / П. А. Шацький // Український історичний журнал. – 1965. – №3. – С. 159.
214. Школи в науке: Сборник статей : [сб. науч. работ / науч. ред. С. Р. Микуменского и др.]. – М. : Наука, 1977. – С. 523.
215. Яницкий О. Н. Семейная хроника 1852 – 2002 / Олег Николаевич Яницкий. – М. : LVS, 2002. – 176 с.

10. Дисертації та автореферати

216. Вербовий О. В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892 – 1943) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / О. В. Вербовий. – К., 2004. – 17 с.
217. Волкотруб Г. К. Пилип Васильович Клименко (1887 – 1955) – історик, джерелознавець, архівознавець : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Г. К. Волкотруб. – К., 2005. – 20 с.
218. Гришина Н. В. Школа В. О. Ключевского в культурном пространстве дореволюционной России: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Гришина Наталья Владимировна. – Челябинск, 2004. – 225 с.
219. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 / Левицька Надія Миколаївна. – К., 1998. – 211 с.
220. Ляпіна О. В. Історична наука в Київському інституті народної освіти в 1920 – 1933 роках: напрями і тенденції розвитку: дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / Ляпіна Олена Валеріївна. – К., 2001. – 200 с.
221. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Г. І. Мерніков. – Дніпропетровськ., 1997. – 17 с.
222. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (середина XIX – первая треть XX в.) : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра. ист. наук: 07.00.09 “Историография, источниковедение и

- методы исторического исследования” / С. И. Михальченко. – Москва., 1997. – 32 с.
223. Острянко А. М. Ніжинська історична школа кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / А. М. Острянко. – К., 2001. – 19 с.
224. Педич В. В. Львівська історична школа М. Грушевського (1894 – 1914 р. р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07. 00. 06. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В. В. Педич. – К., 1996. – 23 с.
225. Попов А. С. Школа Ключевського: синтез истории и социологии в российской историографии. : Дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.09 / Попов Александр Сергеевич. – Пенза., 2002. – 400 с.
226. Рамазанов С. П. Методологический кризис в российской историографии начала ХХ века. (Сущность и основные этапы) . : Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.09. – Томск, 1995. – 40 с.
227. Рамазанов С. П. Методологический кризис в российской историографии начала ХХ века. (Сущность и основные этапы): дис. ... д-ра. ист. наук: 07.00.09 / Рамазанов Сергей Павлович. – Томск, 1995. – 457 с.